

Edice Qfwfq

Gramatické studie 2

Luboš Veselý

Olomouc
2014

Gramatické studie 2.

Luboš Veselý

Recenzovali

Mgr. Jan Chromý, Ph.D.

Prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

Tato publikace vychází v rámci projektu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

1. vydání

© Luboš Veselý, 2014

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2014

ISBN 978-80-244-4347-8

OBSAH

ÚVOD	6
Kapitola první	8
Exhaustivní způsob slovesného děje	8
1. ROZDÍLY V OBLASTI SÉMANTIKY	9
2. ROZDÍLY V UPLATNĚNÍ REFLEXIVNÍHO MORFÉMU SE	13
3. OTÁZKA (NE)ÚČASTI EXHAUSTIV	14
Shrnutí	20
Kapitola druhá	21
Distributivní způsob slovesného děje	21
1. VYMEZENÍ PODÍLNÝCH / DISTRIBUTIVNÍCH SLOVES	21
2. OTÁZKA PRODUKTIVNOSTI DISTRIBUTIV	30
3. OTÁZKA (NE)ÚČASTI DISTRIBUTIV	38
Závěr	43
Kapitola třetí	44
K otázce (ne)existence akuzativního se	44
1. ZÁKLADNÍ UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY	45
2. K NESHODĚ DOPLŇKU S REFLEXIVEM	46
3. OTÁZKA EXISTENCE GENITIVNÍHO SE	49
4. PŘÍKLONKA SE A AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ	53
5. KOREFERENCEČNÍ MOŽNOSTI SE A SEBE	54
6. REFLEXIVUM SE VE SPOJENÍ S PŘÍKLONKAMI TI, MU A MI	55
7. KE STANOVISKU P. KARLÍKA	57
8. K ARGUMENTU A. HUDOUŠKOVÉ	59

9. JEŠTĚ NĚKOLIK ÚVAH VE PROSPĚCH / V NEPROSPĚCH	
TVRZENÍ O EXISTENCI AKUZATIVNÍHO SE	61
Závěr	67
Kapitola čtvrtá	68
Věřící (nejen) ve spojení se sponou být	68
1. ZFORMULOVÁNÍ POČÁTEČNÍCH HYPOTÉZ	68
2. POKUS O ZPOCHYBNĚNÍ ZFORMULOVANÝCH HYPOTÉZ	72
3. HLEDÁNÍ SPOLEHLIVÝCH INDIKÁTORŮ	73
3.3 INDIKÁTORY FREKVENČNÍ	76
Závěr	78
Kapitola pátá	79
O nepravidelnostech, zvláštnostech a výjimkách jazykových	79
1. O JAZYKOVÝCH PRAVIDLECH	79
2. O JAZYKOVÝCH NEPRAVIDELNOSTECH OBECNĚ	80
3. ROZTŘÍDĚNÍ NEPRAVIDELNOSTÍ / VÝJIMEK	81
4. DVA DOTATKY	87
Seznam použité literatury	94
Resumé	97
Jmenný rejstřík	99
Věcný rejstřík	100

ÚVOD

Tento druhý díl *Gramatických studií* není oproti dílu prvnímu (s podtitulem *Příspěvky k české aspektologii*) v rámci gramatiky monotematický. Na téma vidové navazují jen prvními dvěma aktionsartovými kapitolami. Následují dvě kapitoly morfologicko–syntaktické a publikaci uzavírá text o gramatických výjimkách nejrůznějšího druhu. Tato poslední kapitola vykazuje rysy populárně vědního stylu.

Nyní stručně představím témata, otázky či problematiky řešené v jednotlivých kapitolách.

Kapitola první nazvaná Exhaustivní způsob slovesného děje se zabývá tzv. exhaustivy, která lze definovat jako mutační slovesa, jejichž závěrovou situací je usmrcení, likvidace, popř. fyzické a/nebo psychické vyčerpání sémantického účastníka děje (*ubít, umlátit, ubodat, uškrtit, uštvat, utancovat, uplakat se*). Hlavním cílem je postihnout rozdíly, které existují mezi jednotlivými prvky či podmnožinami množiny exhaustiv, která je v různých ohledech značně heterogenní. Zabývám se především odlišnostmi v oblasti sémantiky, rozdíly v uplatnění reflexivního morfému *se*, diferencemi mezi fundujícími slovy exhaustiv a nestejnou účastí jednotlivých exhaustiv či jejich skupin na vidové korelaci. Hledám příčiny uvedených rozdílů a kladu si otázky jejich vzájemné závislosti, popř. podmíněnosti.

Kapitola druhá s názvem Distributivní způsob slovesného děje se věnuje tzv. distributivům / podílným slovesům, která lze vymezit jako verba, která příznakově (vždy, při každém užití) vyjadřují postupné vykonání mutačního děje řadou subjektů nebo na řadě objektů (*poschovávat, pozhasínat, pozabíjet, povraždit, poumírat, popadat*). Hlavními tématy této kapitoly je především otázka produktivnosti podílných sloves a otázka jejich podílu na vidové korelaci češtiny. Zejména se snažím zjistit sémantické, gramatické, frekvenční aj. překážky přitváření nových distributiv a tytéž překážky přitváření sekundárních imperfektiv k dokonavým distributivům.

Kapitolu třetí – K otázce (ne)existence akuzativního *se* v současné češtině – je možné (i když jen velmi volně) usouvztažnit s předchozími dvěma kapitolami aspektologickými. Reflexivum *se* se totiž uplatňuje u řady způsobů slovesného děje, a vyjasnění jeho statutu by tedy mohlo přispět ke zkompletnění popisu příslušných aktionsartových skupin. V této kapitole se snažím formulovat argumenty hovořící ve prospěch či v neprospěch tvrzení, že v dnešní češtině existuje *se*, jemuž lze přisoudit status zájmeny v akuzativním tvaru; a posuzuji váhu oněch protichůdných argumentů, aby bylo možno přiklonit se k jednomu ze dvou dosud zastávaných protikladných stanovisek.

Kapitola čtvrtá – *Věřící* (nejen) ve spojení se sponou *být* – se zaměřuje skrze analýzu jedné konkrétní jednotky na problematiku přechodů jazykových prostředků z jednoho slovního druhu do druhého. Přesněji řečeno soustředí se na to, nakolik, do jaké míry lze z morfologického, slovtvorného a syntaktického chování dané jazykové jednotky usuzovat na míru jejího přechodu k jinému slovnímu druhu. Nabízím řadu testů nejrůznějšího druhu.

Kapitola pátá – O nepravidelnostech, zvláštnostech a výjimkách jazykových – především předkládá klasifikaci jazykových nepravidelností, založenou na několika relevantních kritériích; několik výjimek patří do oblasti slovesného vidu.

Děkuji všem, kdo mi pomohli tuto práci napsat a vydat.

Kapitola první

Exhaustivní způsob slovesného děje

K exhaustivnímu způsobu slovesného děje řadím taková mutační slovesa, o nichž platí, že 1) vyjadřují usmrcení, likvidaci, popř. fyzické a/nebo psychické vyčerpání sémantického participantu děje, jejich závěrovou situací je ‚být mrtev‘ atp. 2) přímo, explicitně a konkrétně vyjadřují děj, který způsobuje závěrovou situaci, který je příčinou, působkem, prostředkem smrti, zlikvidování, popř. vyčerpání sémantického participantu děje; 3) vytvářejí se od sloves, a to buď připojením prefixu *u-* (*utopit*) nebo připojením reflexivního *se* k už vytvořenému exhaustivu (*utopit se*) anebo také současným připojením prefixu *u-* a reflexivního *se* (*uplakat se*). Do množiny exhaustiv patří např. tato slovesa: *ubít, umlátit, ubodat, uškrtit, udusit, ukamenovat, ukřižovat, ušlapat, upálit, umučit, utrápit, utýrat, uštvat, utancovat, upít se, ukourit se, ufetovat se, udávit se, utonout, upracovat se, uběhat se, uchodit se, ukřičet se, uplakat se* a mnohá jiná. Několik autentických vět či souvětí s exhaustivy: *Atť tedy všechen Izrael s jistotou ví, že toho Ježíše, kterého vy jste ukřižovali, učinil Bůh Pánem a Mesiášem.*¹ *Pohané i židé se svými představiteli se chystali apoštoly ztýrat a ukamenovat.*² *Rozhlédl se [Mojžíš] na všechny strany, a když viděl, že tam nikdo není, ubil Egyptana a zahrabal do písku.*³

Mezi slovesy, která lze řadit do skupiny exhaustiv, jsou nejrůznější rozdíly, není to skupina jednodílná, naprosto sourodá, nýbrž sestává z různých podskupin. Slovesa vyhovující uvedené definici se tedy v řadě aspektů navzájem odlišují, nevytvářejí, nekonstituují zcela homogenní množinu, přičemž některé rozdíly, jak bylo možno pozorovat, se promítly už do samotné definice. Nicméně seskupení, soustředění příslušných sloves do jedné skupiny je možné/namísto z dvojího hlediska – z hlediska slovtvorného a z hlediska sémantického: 1) všechna příslušná slovesa jsou vytvořena připojením předpony *u-*; 2) významy všech těchto

1 *Skutky apoštolů* 2,36 (ekum. překl.).

2 *Skutky apoštolů* 14,5 (ekum. překl.).

3 *Exodus* 2,11-13[12] (ekum. překl.).

sloves lze umístit někam na škálu reflektující, odrážející míru vyčerpanosti životního účastníka denotovaného děje. Cílem této kapitoly je popsání oněch rozdílů a jejich (případně) usouvztažnění.

1. ROZDÍLY V OBLASTI SÉMANTIKY:

Jistý rozdíl je ve vztahu jednotlivých sloves k závěrové situaci ‚být mrtev‘. Exhaustiva lze lišit na taková, která (v nepřeneseném významu) vždy (popř. téměř vždy) vyjadřují smrt sémantického participantu děje (*utopit (se)*, *utonout*, *umučit*, *uškrtit*, *ubodat*, *ukamenovat* aj. – nelze říci kupř. *Utopil se / utonul / umučili ho / uškrtili ho / ubodali ho / ukamenovali ho, ale našťástí to přežil*), dále taková, která smrt někdy vyjadřují, a jindy nikoli, v některých případech jen vyčerpanost (*uštvat* (koně či člověka) někdy znamená ‚vyčerpat až k smrti‘, někdy pouze ‚vyčerpat až na pokraj sil, aniž by nastala smrt‘ (*Dneska jsi to zvíře uštvat, podívej se, jak vypadá – ať už se to neopakuje, jinak bychom o něj taky mohli přijít.*)); totéž platí o slovese *utancovat*: *Víla Bronička utancovala již mnoho mládenců versus Včera nás všechny utancovala, nebyla k zastavení*), a konečně třetí skupinu exhaustiv tvoří taková slovesa, která (přísně vzato) smrt nikdy (či téměř nikdy) nevyjadřují („Ten se snad uzvoní,“ řekl jsem jednou o řidiči tramvaje, který hystericky zvonil na chodce; *umanifestovat se, učíst se* atp.). U řady případů poslední jmenované skupiny jde o exhaustiva „nadsázková“, „hyperbolická“, u nichž závěrová situace vlastně ani není vážně myšlena. Jejich užitím spíše vyjadřujeme, že děj, k němuž lze referovat základovým, fundujícím slovesem, je velmi intenzivní – např. v tom by snad mohla spočívat oprávněnost řazení (těchto) exhaustiv ke kategorii způsobu slovesného děje. U těchto nadsázkových exhaustiv lze pozorovat jev, který je možné považovat za signifikantní, mající příčinu právě v hyperboličnosti užívání těchto sloves. Mám na mysli skutečnost, že se tato verba jen málokdy vyskytují ve tvaru préterita, tedy ve tvaru, který velmi často slouží ke konstatování toho, že se něco skutečně událo, že se to stalo faktem. Těžko si lze představit, že by si někdo mohl přivodit smrt např. tím, že hodně zvoní, nebo tím, že hodně/často plete, proto je také nepravděpodobné, že se budeme setkávat s větami jako *Řidič tramvaje se uzvonil k smrti* nebo *Babička se upletla k smrti*.

S nadsázkovými exhaustivy se setkáváme kupř. ve tvaru kondicionálu nebo prezentu, kde jde pak o ironii (*Aby ses neuzvonil!*, *Babi, ty se jednou upleteš*; *Kdybych měl pozdravit každého, koho na cestě potkám, tak bych se snad uzdravil / tak bych se musel uzdravit*). Jsem si vědom toho, že právě uvedená sémantická klasifikace dosti pokulhává. Avšak ve své podstatě, v základu snad není úplně nesmyslná. Zamýšlím ji spíše jako návrh k dalším úvahám.

Další sémantická distinkce, o níž se tu chci zmínit, se týká sloves, z nichž se exhaustiva vytvářejí. Tento rozdíl myslím dosti úzce souvisí s výše naznačenou klasifikací, založenou na vztahu jednotlivých exhaustiv k závěrové situaci ‚být mrtev‘, promítá se do ní. Jde o to, že lze fundující slovesa exhaustiv rozlišovat na taková, která mají sama o sobě význam poškozování, ubližování, destrukce či likvidace, a na taková, která sama o sobě tento význam nemají. K první skupině počítám slovesa jako *topit*, *kamenovat*, *škrtit*, *dusit*, *dávat*, *mučit*, *trýznit*, *trápit*, ale i *fetovat*, *bít*, *mlátit* či *pít* (ve významu ‚nadměrně konzumovat alkohol‘). Do druhé skupiny lze řadit slovesa jako *běhat*, *chodit*, *pracovat*, *plakat*, *křičet*, *zvonit*, *psát*, *plést* či *manifestovat*. Členy první skupiny lze dále lišit podle toho, jaké míry, intenzity je jimi působené poškozování, nebo lépe, přesněji řečeno: podle toho, nakolik jimi označované děje ohrožují život, nakolik evokují, navozují představu smrti sémantického participantu. Tak kupř. u sloves *topit* a *tonout* je tato evokace velmi silná, silná je určitě i u sloves *škrtit*, *dávat*, *dusit* či *kamenovat*, o poznání slabší je např. u sloves *mučit* či *týrat* a ještě slabší nebo i nijaká třeba u sloves *fetovat*, *mlátit*, *bít* či *trápit*. Toto srovnávání podle míry evokování smrti jistě otevírá prostor subjektivizmu. Avšak to, že je tato míra u jednotlivých sloves obtížně zjištělná a porovnatelná, a to, že by se možná respondenti často neshodli v tom, u kterého slovesa je smrt více nasnadě či pravděpodobná, to ještě neznamená, že takové rozdíly reálně neexistují a že o nich v odborném textu raději nemáme hovořit. Jistě by např. byla obecná shoda v tom, že slovesa *tonout* a *topit* navozují představu smrti mnohem více než třeba slovesa *bít* a *pít* (‚nadměrně konzumovat alkohol‘). K této problematice se ještě vrátíme v oddíle o vidové (ne)párovosti exhaustiv.

Roztřídění exhaustiv podle jejich vztahu k závěrové situaci ‚být mrtev‘:

1) <i>utopit, uškrtit</i>	jen smrt
2) <i>uštvat, utancovat</i>	smrt, nebo vyčerpání
3) <i>uchodit se, uplakat se</i>	jen vyčerpání
4) <i>umanifestovat se, učíst se</i>	nadsázka

- 1) Slovesa, která (při nepřeneseném významu a životném účastníku děje) vyjadřují vždy, popř. téměř vždy, takřka bezvýjimečně, usmrcení účastníka děje, závěrovou situaci ‚být mrtev‘: *utopit člověka/kotě, utopit se, uškrtit (se), udušit (se), upálit (se), ubodat, ukamenovat, ušlapat, umučit, utonout ...*
- 2) Slovesa, která (za týchž podmínek) usmrcení někdy vyjadřují, jindy nikoliv (někdy jen velké vyčerpání bez nastání smrti): *uštvat člověka/koně, utrápít, upít se, uplakat se ...*
- 3) Slovesa, která nastání smrti nikdy nevyjadřují, „jen“ vyčerpání: *uchodit se, uběhat se, upracovat se ...*
- 4) Exhaustiva nadsázková/hyperbolická: *uzvonit se, umanifestovat se, učíst se, uplést se ...*

Pokud jde o množinu fundujících sloves exhaustiv, lze ji z hlediska významu rozdělit v první řadě na dvě podmnožiny (jde o klasifikaci prováděnou se zřetelem k významu od nich odvozených exhaustiv): 1) Slovesa vyjadřující poškozování, ničení, ubližování; jde o početnou skupinu, do níž patří např. tato slovesa: *topit/škrtit/dávit/bodat/kamenovat/bít/mlátit/mučit/trápít/dusit někoho, kouřit, fetovat, pít* (ve významu ‚nadměrně konzumovat alkohol‘); 2) Slovesa, která sama o sobě tento význam nemají: *chodit, běhat, pracovat, plakat, křičet, zvonit, číst, manifestovat či plést;*

Prvky první podmnožiny lze pak dále porovnávat podle toho, jak moc je jimi vyjadřovaný děj pro životného účastníka děje poškozující, nakolik ho ohrožuje na životě, podle toho, do jaké míry fundující sloveso evokuje smrt účastníka děje / navozuje představu smrti účastníka děje: Tato evokace je velmi silná třeba u sloves *tonout, topit/škrtit*.

Exhaustiva lze lišit také podle toho, zda (a nakolik) je pravděpodobné či nepravděpodobné, popř. i (téměř) jisté či (téměř) vyloučené, že jimi denotované závěrové situaci bezprostředně předcházeli příčinný děj vyjadřovaný odpovídajícím základovým slovesem. O každém exhaustivu platí, že vyjadřuje závěrovou situaci, která je výsledkem/rezultátem děje vyjadřovaného příslušným fundujícím slovesem.

Kupř. u sloves *utopit* či *ukamenovat* je závěrovou situací ‚být mrtev‘, přičemž příčinou způsobující tento rezultat je topení či kamenování, tedy děj vyjadřovaný základovým slovesem *topit* či *kamenovat*; sloveso *utancovat* má jako závěrovou situaci ‚být mrtev‘ nebo ‚být vyčerpán‘, jejím příčinným dějem je tancování, tedy děj vyjadřovaný základovým *tancovat*; *uchodit se* má závěrovou situaci ‚být vyčerpán‘ (nebo řekněme ‚být unaven‘), a působkem tohoto stavu je děj vyjadřovaný fundujícím *chodit*. To je vlastnost u mutačních prefigátů velmi dominantní, ne však nutná: je přítomná např. ještě u *stěhovat* → *přestěhovat*, *nutit* → *donutit*, *čistit* → *vyčistit*, *měnit* → *vyměnit*, *jet* → *přijet* nebo *psát* → *vypsat*, ale evidentně ne třeba v případech jako *blokovat* → *odblokovat*, *svítit* → *rozsvítit* nebo *věřit* → *uvěřit*.⁴

U řady exhaustiv je vysoce pravděpodobné, nebo i (téměř) jisté, že jimi denotovaná závěrová situace je (či bude) výsledkem jednoho bezprostředně předcházejícího, kontinuálního, děje, k němuž je schopno/disponováno referovat příslušné fundující sloveso (*utopit* – *topit*, *uškrtit* – *škrtil*, *ukamenovat* – *kamenovat*). U jiných sloves je (řekněme přibližně stejnou měrou) možné, že daná závěrová situace byla způsobena bezprostředně předcházejícím nepřerušovaným dějem nebo dějem opakovaným (přerušovaným) a trvajícím delší dobu (*umučit* – *mučit*). U dalších/další skupiny exhaustiv je mnohem/výrazně pravděpodobnější, že k dosažení příslušné závěrové situace vedl neaktuální, dlouhou/delší dobu trvajícím, opakovaný/opakující se děj (*utrápit* – *trápit*, *upít se* – *pít*). Lze také vydělit podmnožinu, u níž je bezprostřední předcházení příčinného děje vyjadřovaného základovým slovesem (téměř) vyloučeno.

4 K zablokování nevede blokování, svícení je až důsledkem, nikoli příčinou rozsvícení a totéž platí i o vztahu mezi *uvěřit* a *věřit*.

2. ROZDÍLY V UPLATNĚNÍ REFLEXIVNÍHO MORFÉMU SE:

Skupina exhaustiv je rovněž nejednotná v uplatnění zvrátneho morfému *se*. V některých případech máme dvojice sloveso nereflexivní – sloveso reflexivní (*utopit* – *utopit se*, *udusit* – *udusit se*, *uškrtit* – *uškrtit se*, *uštvať* – *uštvať se*, *utrápit* – *utrápit se*, *upálit* – *upálit se*), některá exhaustiva jsou (či tendují k tomu být) reflexivy tantum (*uplakat se*, *ukouřit se*, *upracovat se*) a některá jsou (vždy či většinou) bez reflexivního protějšku (*utonout*, *ušlapat*, *ukamenovat*). O některých slovesech třetí skupiny platí, že si sice stěží představíme situaci, v níž by šlo o skutečnou identitu agentu a patientu, v níž by byl jeden konkrétní konatel objektem děje, který sám vykonává, avšak spojení s reflexivem *se* je přesto možné, a to tehdy, jde-li o vzájemnost, reciprocitu. Jistě nikdo nemůže sám sebe ušlapat, tedy alespoň ne tak, aby to korespondovalo s vlastním, nepřeneseným významem tohoto slovesa; proto nejsou možné výpovědi jako třeba *Včera se ten nešťastník ušlapal*.⁵ Avšak následující, reciproční, výpovědi či promluvy možné jsou: *To bylo veliké neštěstí – tenkrát se v tom davu ušlapalo mnoho lidí. Nepropadejte hysterii, abyste se tu navzájem neušlapali!* (Někdo by snad mohl namítnout, že v těchto případech o skutečnou reciprocitu nejde, neboť je nepravděpodobné, že by ten, kdo (v davu) někoho ušlapal, byl ušlapán právě svou obětí.) Ke slovesu *ušlapat* můžeme myslím přidružit např. slovesa *ukamenovat*, *ubít* či *ubodat*. Výpovědi jako *Ukamenoval se*, *Ubil se* (ve významu ‚bitím se usmrtil‘) či *Ubodal se* jsou velmi nepravděpodobné, nebo i nemožné (**sám sebe ukamenovat*), avšak (reciproční) výpovědi jako třeba *Obě znepřátelené hordy se nakonec navzájem ubily / ubodaly / ukamenovaly* by nás asi nepřekvapily. Jsem si vědom toho, že takovéto úvahy mohou působit podezřele, podivně, nevědecky, jako „hra subjektivizmu“. Je otázka, zda by se měl jazykovědec do takovýchto úvah vůbec pouštět. Vždyť jde leckdy o spekulace, o dohadování se o tom, zda by něco bylo za „určitých“ podmínek, okolností možné, nejde (leckdy) o práci s autentickými výpověďmi. Jistě není radno to s takovýmito dohady přehánět (a doufám, že se toho ve svém textu nedopouštím často), myslím však, že i v tomto případě jde o snahu

5 Nemám teď samozřejmě na mysli sloveso *ušlapat se* s významem ‚uchodit se‘.

postihnout to, co je, že i ony potenciality (nerealizovanosti, neuskutečněná užití) jsou něčím, co je součástí jazyka. Jisté rozdíly můžeme registrovat i ve skupině ne-reflexivní sloveso – reflexivní sloveso, a to v tom smyslu, jak často příslušné reflexivum referuje k ději záměrnému a jak často k ději nezáměrnému, bezděčnému. Kupř. u takového slovesa *udusit se* je asi záměrnost dosti nepravděpodobná, zatímco u slovesa *upálit se* je obvyklá.

3. OTÁZKA (NE)ÚČASTI EXHAUSTIV NA VIDOVÉ KORELACI:

Prvky množiny exhaustiv se vzájemně odlišují také tím, zda se účastní, či neúčastní vidové korelace, zda jsou, či nejsou vidově párové. V literatuře se většinou píše o silné tendenci exhaustiv k vidové defektivnosti, k perfektivnosti tantum (např. Isačenko, 1962b, s. 245, Komárek, 2002, s. 138). Právě této problematice je věnován tento oddíl.

Exkurz

Dnes, v době mohutných elektronických korpusů, ale hlavně internetu s jejich vyhledávací, schopnými v krátkém čase prohledat velmi široké pole textů a najít zadané jednotky, je mnohem obtížnější než dříve tvrdit, že určitá jednotka neexistuje, popř. že se určitý typ jednotek netvoří, nevytváří. I dnes (tak jako dříve) se jazykovědci soustřeďují zejména na texty psané, formulují jazyková pravidla především na základě sledování oficiálních, veřejných psaných komunikátů (Mám samozřejmě na mysli texty primárně psané, ne texty mluvené, které byly např. pro potřeby lingvistického výzkumu převedeny do psané podoby). „Problém“ je však nejméně ve dvou věcech: 1) Dříve produkovali veřejně psané texty především či téměř výhradně profesionálové, např. spisovatelé či novináři, kdežto dnes – právě vlivem internetu – může takové texty produkovat téměř kdokoliv. 2) Dříve byly psané / tištěné texty naprostou většinou připravené, nikoli spontánní, autoři věnovali jejich vytvoření dosti času; navíc šlo často, většinou o texty korigované. Dnes však zůstávají fixovány i texty vznikající spontánně, často takové, které by autor posléze třeba i sám opravil – jde tu o diametrálně odlišné

situace, které nelze směřovat. Myslím, že v důsledku (nejen) právě řečeného dochází k problematizování (či došlo k zproblematizování) řady pojmů, kupř. nořemnosti, psanosti, oficiálnosti, spisovnosti a jejich protějšků. Tak např. psanost byla dříve mnohem těsněji spjata s připraveností; připravenost měla vliv na výslednou podobu psaných textů a jejich vlastnosti dané, působené připraveností se promítly do samé definice pojmu psanosti. Změnil se také poměr mezi psaností a spisovností. Graficky fixované texty dnes obsahují mnohem více nespisovných prostředků, než tomu bylo dříve. Proměny došel i vztah mezi psaností a oficiálností. Texty, které jsou k nalezení na internetu, jsou sice veřejně přístupné, často však nejde o komunikáty v pravém slova smyslu oficiální či veřejné, předkládané, adresované veřejnosti. A tak bychom mohli pokračovat. V pozměněné podobě tedy opakuji svou domněnku: Poněvadž je dnes graficky fixováno a veřejně zpřístupněno i to, co dříve nebylo, a poněvadž autorem takových textů může být dnes vlastně kdokoliv, jsou zproblematizovány i takové pojmy jako norma či úzus. Lakonicky (a jen mírně přehnaně) řečeno: Dnes může jazykovědec vyexcerpovat cokoliv! Je to dáno tím, že množství graficky fixovaných a excerpce přístupných textů je opravdu obrovské a stále narůstá. Pak ovšem platí třeba to, že počet nalezených jednotek, který dříve splňoval kritérium uzuálnosti, může být dnes nepatrným a zanedbatelným zlomečkem, většinu mluvčích neznámým a vyprodukovaným jen mizivým počtem z těch, kdo se na vytváření excerpova(tel)ných textů podílejí. Takové jednotky však stěží můžeme považovat za součást abstraktního systému jazyka, (zhruba řečeno) toho společného základu, díky němuž spolu uživatelé určitého jazyka komunikují. Jinak řečeno: Kupř. absolutní frekvence 40 (zjištěná na internetu), na jejímž základě bychom dříve asi bez rozpaků uznali daný prostředek za součást jazykového systému, nemusí dnes mnoho znamenat. Dříve se také jazykovědec mohl mnohem více spolehnout na své jazykové povědomí, na introspekci. Dnes se snadno stane, že se lingvista po poradě se svým jazykovým povědomím domnívá (ba je přesvědčen), že určitý jazykový prostředek neexistuje (a může být docela dobře možné, že ho opravdu ani nikdy neuzil, ani nikdy neslyšel či nečetl), ale pak ho najde na internetu.

Mnohé z toho, co bylo výše napsáno, staví dnešního jazykovědce před řadu nových otázek, které bude třeba uspokojivě zodpovědět, předkládá mu řadu

nových problémů, které bude třeba vyřešit. Já nyní k této problematice řeknu alespoň toto: Byla by podle mého názoru zásadní chyba přistupovat ke všemu, co je přístupné excerpci, zcela nekriticky (mám teď na mysli hlavně texty umístěné na internetu). Myslím, že bychom se neměli vzdávat možnosti hodnotit, posuzovat, a myslím, že bychom neměli zcela přehlížet své jazykové povědomí. Přijímat vše, co se nabízí, by bylo jistě velmi snadné a pro někoho je to i podmínka opravdu vědeckého přístupu ke zkoumání jazyka. Kam bychom však došli, kdybychom do materiálu, na jehož základě formulujeme svá tvrzení o jazyce, zahrnuli (bez kritického posouzení) např. i všechno to, co lze nalézt v internetových diskusích? Jistě bychom to udělat mohli, není na tom nic těžkého (a mohli bychom to prezentovat jako svou tolerantnost, liberálnost či odpor k pohrdání nebo odsuzování); záleží však na tom, jaký jazyk chceme popisovat. Kupř. promyšlené formulace textů Zdeňka Rotrekla jsou zkrátka něco jiného než třeba formulace pana XY, který nad ránem obohacuje internetový korpus svými diskusními příspěvky. Tyto věci nelze směšovat, nelze z obojího vytvářet popis jednoho (byť abstraktního) systému.

To, co jsem v tomto exkurzu napsal, jistě není nenapadnutelné. Nejde o tvrzení podložená důmyslnými argumenty; je to jen nedostatečné nastínění současné situace a neobratné zformulování vlastního stanoviska k ní (toto stanovisko má zatím daleko k promyšlenosti).

Konec exkurzu

Dnes je tedy mnohem obtížnější tvrdit, že se určité jednotky nevytvářejí. To je závažná věc, jelikož na základě (ne)tvoření, (ne)existence jednotek se formulují jazyková pravidla či zákony a vyvozují se mnohé závěry a poznatky o systému jazyka.⁶

Nastíněný problém se týká i oblasti vidové (ne)párovosti, i otázky vidové (ne)párovosti exhaustiv. Jsou (dokonavá) exhaustiva, u nichž asi nebudeme

6 Co se týče internetu, je hlavní problém v tom, že na něm jazykovědec velmi často nalezne i to, co jeho jazykové povědomí nezná; pokud však jde o korpusy, je problém leckdy opačný – není v něm (nezřídka) to, co je pro jazykovědcovo povědomí obvyklé či neproblematické.

pochybovat o existenci jejich sekundárních imperfektiv: sloveso *upíjet se* je (mimo jiné) dosti oblíbené v naší nízké, nemorální „žurnalistice“, sekundární imperfektivum *ubíjet* lze naopak nalézat i v tak kultivovaných textech, jakým je např. ekumenický překlad Bible: *V oněch dnech, když Mojžíš dospěl, vyšel ke svým bratřím a viděl jejich robotu. Spatřil nějakého Egyptana, jak ubíjí Hebreje, jednoho z jeho bratří. Rozhlédl se na všechny strany, a když viděl, že tam nikdo není, ubil Egyptana a zahrabal do písku.*⁷ M. Komárek (2002, s. 138) jmenuje mezi příklady na exhaustivní sekundární imperfektiva také sloveso *utápět se* (v přeneseném významu). Uvádí příkladovou větu *Nechci se utápět v iluzích*. Existence vidové dvojice *utopit se – utápět se* však podle mého názoru není nesporná (byť by šlo o přenesený význam). Perfektivum *utopit se* je jistě mutační, což se o imperfektivu *utápět se* užitím kupř. ve větách *Utápí se ve smutku* či *Utápí se v iluzích* určitě říci nedá. Je však pravda, že jsem v SYN2000 našel např. i toto souvětí: *Celá scéna se postupně utápěla v šedi a za chvíli neviděli vůbec nic*, kde lze (díky slovu *postupně*) hovořit o směřování k závěrové situaci.

O většině perfektiv zařaditelných do množiny exhaustiv však lze tvrdit, že se od nich sekundární imperfektiva nevytvářejí, nebo jinak řečeno: že jejich (formálně možná) sekundární imperfektiva nejsou uzuální. Kupř. slovesa **utrapovat*, **uškrcovat*, **udušovat*, **udavovat*, **uštvávat*, **utýrávat* či **umučovat* nejsou v korpusu SYN2000 obsažena ani jednou (což koresponduje s mým jazykovým povědomím), přičemž např. lemma *utýrat* má v SYN2000 frekvenci 40, lemma *uštvat* 82 a lemma *umučit* 130.

Exhaustivní způsob slovesného děje tedy opravdu silně tenduje k tomu nekonstituovat pravé vidové dvojice, což automaticky navozuje otázku: Proč, co je toho příčinou? Odhaduji, že určitá příčina spočívá v sémantice exhaustivnosti (i když jí jistě není sama závěrová situace ‚být mrtev‘, neboť slovesa jako *zabít*, *usmrtit*, *popravit*, *umřít* ad. mají svá skutečná sekundární imperfektiva *zabíjet*, *usmrcovat*, *popravovat*, *umírat* ad. Sémantické příčiny netvoření či neuzuálnosti exhaustivních sekundárních imperfektiv však v této práci analyzovat nebudu, to si ponechám na později; zde uvedu pouze pravděpodobnou či možnou příčinu

7 *Exodus 2,11-13*[12] (ekum. překl.).

jinou. Ta souvisí s rozlišováním fundujících sloves exhaustiv podle míry evokování smrti sémantického participantu děje, jež bylo představeno v prvním oddíle této kapitoly. Domnívám se totiž, že některá fundující slovesa exhaustiv (silně) tendují k tomu být nepravými imperfektivními protějšky perfektiv, která z nich byla prefixací vytvořena. To lze myslím tvrdit např. o slovesech *topit*, *topit se*, *kamenovat* (tento děj je většinou myšlen jako poprava, záměrné, úmyslné usmrcování), *tonout* či *škrtit* (kupř. *Škrtil ho, aby nic neprozradil, Jeruzaléme! Jeruzaléme! Zabíjíš proroky a kamenuješ ty, kdo jsou k tobě posláni* (Mt 23,37) nebo *Petr vystoupil z lodi, kráčel po vodě a šel k Ježíšovi. Zpozoroval však silný vítr a dostal strach. Začal tonout a vykřikl: „Pane, zachraň mě!“* (Mt 14, 29-30)).

Na základě toho, co bylo dosud napsáno, jeví se jako rozumné následující hypotézy (jejich formulování rovnou prokládám zjištěními, k nimž jsem dospěl při jejich ověřování):

- 1) Čím častěji nějaké exhaustivum vyjadřuje smrt životného účastníka děje (čím výjimečnější je nevyjadřování této závěrové situace), tím více jeho fundující sloveso evokuje smrt životného účastníka děje.
- 2) Čím více evokuje fundující sloveso určitého exhaustiva smrt životného účastníka děje, tím výjimečnější je přitváření sekundárního imperfektiva k danému exhaustivu;

Hypotéze Čím více/častěji fundující sloveso evokuje smrt účastníka děje, tím častěji je závěrovou situací příslušného exhaustiva smrt účastníka děje odpovídají: *topit* – *utopit*, *tonout* – *utonout*, *škrtit* – *uškrtit*, *kamenovat* – *ukamenovat* vs. *chodit* – *uchodit se*, *běhat* – *uběhat se*, *plakat* – *uplakat se*, *manifestovat* – *umaniifestovat se* – u první čtveřice fundující sloveso silně evokuje smrt, a exhaustivum vždy vyjadřuje smrt; u druhé čtveřice fundující sloveso neevokuje smrt, a exhaustivum nevyjadřuje smrt; *štvát* → *uštvat*; neodpovídají: *ubít* – *bít*, *ušlapat* – *šlapat po někom*, *upít se* – *pít*. Proti by bylo především to, kdyby současně platilo, že: 1) Fundující sloveso silně evokuje smrt, ale exhaustivum ji

vyjadřovat nemusí; 2) Fundující sloveso vůbec neevokuje smrt, ale exhaustivum ji vyjadřuje;

Pokud fundující sloveso neevokuje silně smrt a exhaustivum vyjadřuje smrt, znamená to, že děj fundujícího slovesa byl vykonáván s velkou intenzitou → způsob slovesného děje.

Čím více je fundující sloveso schopno evokovat představu smrti účastníka děje, tím výjimečněji se k příslušnému exhaustivu přitváří sekundární imperfektivum. Tuto hypotézu formuluji především proto, že jsem si vědom toho, že uživatelé jazyka tíhnou k tzv. jazykové ekonomii. Mohli bychom se vyjádřit také takto: jestliže už je v jazykovém systému obsažen prostředek schopný vyjadřovat určitý význam (v našem případě jde o směřování k závěrové situaci ,být mrtev'), není třeba rozhojňovat jeho inventář přitvořením prostředku s tímž významem, navíc měl-li by být tento prostředek delší než ten dosavadní (*škrtit* → *uškrtit* → **uškrcovat*).

O všech fundujících slovesech, která velmi silně evokují představu smrti/ usmrčení účastníka děje, někdy dokonce do té míry, že význam (závěrová situace) ,být mrtev' tenduje k tomu být integrální součástí lexikálního významu fundujícího slovesa, platí, že od nich odvozená exhaustiva patří do množiny těch, která (téměř) vždy vyjadřují usmrčení účastníka děje.

O žádném z exhaustiv patřících do jedné ze zbývajících podmnožin nelze říci, že by některé jeho základové sloveso (velmi) silně evokovalo smrt, nebo že by bylo dokonce namíste uvažovat o zahrnutí významu ,být mrtev' do lexikálního významu daného základového slovesa (*štvát, mučit, trápit, týrat, fetovat, bít, tancovat, plakat, chodit, zvonit*).

Mezi exhaustivy vyjadřujícími (téměř) bezvýjimečně usmrčení jsou i taková, jejichž fundující slovesa sice patří do množiny těch, která vyjadřují poškozování účastníka děje, ale význam ,být mrtev' rozhodně nelze považovat za součást jejich lexikálního významu (*bít* → *ubit*, *tlouci* → *utlouci*, *šlapat po někom* → *ušlapat*).

Žádné sloveso zakládající exhaustivum vyjadřující (téměř) bezvýjimečně usmrcení účastníka děje nepatří do množiny těch sloves, která sama o sobě vyjadřují poškozování účastníka děje.

SHRNUTÍ:

V této kapitole rozdělují prvky množiny exhaustiv do tří skupin podle jejich vztahu k významovému rysu usmrcení sémantického participantu děje: 1. slovesa, která mají tento význam vždy, při každém užití (*ubodat, uškrtit*); 2. slovesa, která někdy vyjadřují usmrcení, někdy jen vyčerpání účastníka děje (*uštvat, utancovat*) a 3. slovesa, která smrt subjektu či objektu děje ve skutečnosti nikdy nevyjadřují, označují je jako exhaustiva nadsázková (*umanifestovat se, uzvonit se*). Dále představují klasifikaci základových sloves exhaustiv podle toho, do jaké míry evokují představu smrti sémantického účastníka děje. Krajiní póly reprezentují tyto dvě skupiny: 1. slovesa, u nichž je sém usmrcení považovatelný za integrální součást jejich významové struktury (*topit, tonout, škrtit*) a 2. slovesa, u nichž je míra evokování smrti nulová (*chodit, zvonit, manifestovat*). Jen z části se potvrdila následující hypotéza: Čím více navozuje fundující sloveso představu smrti sémantického participantu děje, tím častěji má dokonavá exhaustivní odvozenina význam dosažení závěrové situace usmrcení (v nesouladu jsou např. případy *bít* → *ubít* či *pít* → *upít se*). Pouze částečně se potvrdila také tato hypotéza: Čím více fundující sloveso navozuje představu smrti subjektu či objektu děje, tím méně často se k danému exhaustivnímu prefigátu přitváří sekundární imperfektivum (v nesouladu je kupř. případ *kamenovat* → *ukamenovat* → *ukamenovávat*).

Kapitola druhá

Distributivní způsob slovesného děje

1. VYMEZENÍ PODÍLNÝCH / DISTRIBUTIVNÍCH SLOVES:

Termíny „distributivum“ a „podílné sloveso“ tu referuji ke všem těm (a jenom k těm) slovesům, která splňují následující dvě podmínky: 1. Byla vytvořena připojením předpony *po-*. 2. Příznakově (vždy, při každém užití) vyjadřují postupné vykonání mutačního děje řadou subjektů či na řadě objektů (*Výsadkáři povyskakovali z letadla, Silné, staré větve popadaly na střechu chalupy, Táborníci si posedali okolo ohně; Vašík poschovával klíče po bytě, Velitel postřílel prchající vojáky své vlastní jednotky, Brankář Kukla tehdy pochytil všechny střely Čechoslováků; poschovávat se, pomřít, poumírat, povyhadzovat, pozhasínat, poutírat, pozametat, povraždit, pozavírat, pozatýkat*), přičemž distributiv objektových je mnohem více než subjektivých. Tato definice bude v průběhu textu na vhodných místech modifikována/precizována, a to zčásti korigována a zčásti specifikována.

Distributiva často referují k jednomu konkrétnímu ději (*Pozavíral okna, pozhasínal a odešel z bytu*), ale mohou se též vztahovat k různě početné řadě událostí, které nejsou částmi jednoho děje a mohou být od sebe i dosti časově vzdáleny (*Rada Vacátka za svou kariéru pochytil mnoho zločinců*). Základovými slovesy distributiv jsou v naprosté většině případů imperfektiva (*bít* → *pobít, padat* → *popadat, zabíjet* → *pozabíjet, vyskakovat* → *povyskakovat, navštěvovat* → *ponavštěvovat*), lze se však setkávat i s ojedinělým tvorběním od perfektiv (*zjistit* → *pozjistit všechny požadavky, spravit* → *pospravit oděvy, zašít* → *pozašít košile*).

Vytvořil jsem test, který umožňuje spolehlivě rozhodovat, zda má nějaké sloveso význam podílnosti: Za sémanticky distributivní lze považovat právě ta slovesa, která nelze dosadit ani do jedné z následujících testovacích vět, zjišťujících přítomnost nutných sémantických rysů distributiv – každá ze tří vět obsahuje

minimálně jednu jednotku, která je v rozporu s některým z konstitutivních rysů distributivnosti; takže je-li příslušná věta po dosazení testovaného slovesa gramaticky správná, plyne z toho, že to sloveso příslušný sémantický rys nemá:

1. VĚTA: (Distributiva vyžadují nejméně 3 subjekty nebo objekty.)

Vf + levo- nebo pravovalenční doplnění, jímž je substantivum v plurálu rozvíte zájmenem *oba*

(**Pozavíral obě okna.*)

2. VĚTA: (Vylučuje rys posobnosti.)

Vf + (levo- nebo pravovalenční doplnění, jímž je substantivum v plurálu rozvíte kvantifikátorem *všechen*, nebo spojení adjektivum *celý* + kolektivum) + způsobové adverbium popírající postupnost provádění děje (kupř. *naráz*, *současně*)

(**Naráz pozavíral všechna okna.*)

3. VĚTA: (Distributivum nelze doplnit spojením *každý* + substantivum v singuláru)

Vf + levo- nebo pravovalenční doplnění, jímž je substantivum v singuláru rozvíte zájmenem *každý*

(**Pozavíral každé okno.*)

Věty jsou uvedeny v obecné podobě, „Vf“ značí sloveso v určitém tvaru. Pokud jde o rys totálnosti (zájmeno *všechen*), jeho přítomnost není bezpodmínečně nutná, což dokazuje např. věta *Policisté pozatýkali už deset z patnácti uprchlých vězňů*. Rys postupnosti, posobnosti je u distributiv výraznější, nutnější než rys totálnosti.

Nyní se podívejme, jak množinu distributiv vymezují Fr. Kopečný, D. Šlosar a (pro slovenštinu a ruštinu) E. Sekaninová. Jednotlivé pasáže jejich definice budu na vhodných místech textu komentovat:

Kopečný (1962: 17n) vymezuje distributiva takto:

„Prerývanost, členitost děje je něco jiného nežli vlastní násobenost, opakovanost. Prerývanost, distributivnost je např. nutně dána pluralitou objektů (srov. *utírat nádobí, poplatit dluhy* – ale ovšem i *splácet dluh*) nebo subjektů (pak jde ovšem mluvit o vícero samostatných dějích: lidé *umírali* na infarkt, *chodili* na výstavu). Tím se liší od autonomní opakovanosti, násobenosti děje. Opakovat možno i děje prerývané, členité distributivní: dluhy *splácíval* pořádně, lidé *umírávali* na cholera ... Členitost je někdy přímo dána slovním obsahem. Např. *natírat* je možno jen vícero tahy štětcem. Členitost tu není dána nedokonavým tvarem, zrovna tak je nutně členité i *natřít*. [...] U distributiv jde většinou o děj v podstatě jediný, ale týkající se vícera objektů a jen vzhledem k tomu chápaný rozčleněně: *poroznášel* dopisy, *poutíral* nádobí, *poplatil* dluhy atp. Ovšem časté (a nejzřetelnější) formální vyznačování předponou *po-* napovídá, že by se někdy mohla vyjadřovat jen jistá posobnost jednotlivých fází téhož konkrétního děje, ale doklady pro tento případ jsou nezřetelné: vůně *pozusíná* (Svobodová) dovoluje myslet na pluralitu subjektů [...] a v dokladu „*pozutírala* si tvář navlhlym cípkiem své plachty“ (Preisová) lze myslet na různá místa obličeje, tedy na „pluralitu objektů“.“

1. KOMENTÁŘ:

Tvrzení, že distributivnost „je např. dána pluralitou objektů [...] nebo subjektů“ není zcela přesné – sama pluralita sémantického účastníka děje ještě nezaručuje, neimplikuje distributivnost, není postačující podmínkou distributivnosti, neboť děj může být jednotlivými subjekty či na jednotlivých objektech „vykonán“ současně, a sémantický rys současnosti je v rozporu s významem podílnosti, jehož integrální součástí je sémantický rys postupnosti/posobnosti. Umírat může více lidí současně; v případě spojení *chodit na výstavu* neplyne distributivnost či postupnost/následnost z plurality subjektů (srov. *Všichni šli na výstavu současně/najednou*), ale je obsažena už v samotném lexikálním významu slovesa *chodit*; nádobí, jeho jednotlivé kusy, může být při více subjektech

utíráno současně, distributivnost, a tedy postupnost může být silně zpraviděpodobněna, popř. implikována naopak singularitou subjektu.

Když jsem řekl, že rys současnosti je v rozporu s významem distributivnosti (který zahrnuje postupnost/posobnost/následnost), neznamená to ještě, že sloveso referující k ději, v jehož rámci došlo k současnému „vykonání“ více subjektů či na řadě objektů, nemůže být uznáno za příznakově distributivní; důležité je, aby byl přítomen i rys postupnosti: kupř. užití věty *Obyvatelé vesnice pomřeli/poumírali na cholery* neznemožňuje skutečnost, že někteří zemřeli současně, užití tohoto slovesa umožňuje fakt, že nezemřeli všichni najednou. Stejně tak mohu říct, že jsem pozavíral všechna okna, i když jsem v rámci děje zvládl zavřít dvě najednou, důležité je, že jsem je nezavřel najednou všechna.

K tomuto komentáři ještě dodávám dvě věci: 1. Zaregistroval jsem i takové případy užití distributivních sloves, která svědčí o tom, že pluralita účastníka děje nejen že není podmínkou postačující, ale nemusí být ani podmínkou nutnou: *Nájem tam postupně povyskakoval až na 15 tisíc* (srov. Kopečného věty s *pozusínat* a *pozutírat*). 2. Zaregistroval jsem i případy jako *Ňákej blázen dá třeba bombu do kostela, a pozabíjí spoustu lidí*, kde je význam postupnosti minimálně velmi upozaděn.

Šlosarovo vymezení významu podílnosti zní takto:

„Distributivní prefix je zdánlivě redundantní, protože distributivní sloveso se pojí s plurálovým, popř. kolektivním objektem nebo subjektem. Je ovšem třeba upozornit na to, že distributivní význam části prefigovaných sloves je jednoznačný **teprve** ve spojení s plurálovým nebo kolektivním jménem, srovnej např. *pobít střechu* (nedistributivní) x *pobít dobytek* (distributivní). Někdy tu tedy jde o záležitost synsémantickou. Vlastním invariantem distributivního významu není však směřování děje na množství substancí (popř. od množství substancí u sloves subjektových): to by bylo lze vyjádřit např. i prefixem *roz-*. Zde jde o sumární vyjádření řady shodných dějů (srovnej *roznést dopisy* x *poroznášet dopisy*), jež však nemají uzuální charakter, jaký lze vyjádřit iterativem (*roznášivat dopisy*). Dokonavá povaha distributivní formace je ten žádoucí významový rys,

který iterativem vyjádřit nelze. Protože distributiva jsou z hlediska vidu nepárová, nelze jich užít v přítomném významu.“ (Šlosar 1986: 335)

2. komentář:

Šlosar a Kopečný se zřetelně liší tím, že zatímco pro Kopečného je (alespoň podle toho, jak formuluje) pluralita objektu/subjektu působkem distributivního významu slovesa, tak pro Šlosara je naopak pluralita sémantického participantu děje důsledkem přítomnosti, obsaženosti rysu podílnosti v lexikálním významu slovesa. S autorovým zdůrazněním, vytčením „sumárního vyjádření řady shodných dějů“ koresponduje případ, který jsem uvedl výše: *Ňákej blázen dá třeba bombu do kostela, a pozabíjí spoustu lidí.*

Sekaninová (1968: 101) definuje distributiva následujícím způsobem:

„V rámci způsobov slovesného deja sa vydeľuje distributivnosť ako odlišná od násobenosti čiže opakovanosti deja. Pod distributivnosťou sa rozumie rozčlenenie deja na jednotlivé akty, ktoré považujeme za súčasť celku a teda dej v podstate za jeden, pozostávajúci z pravidelne členených úsekov. To je podstatná odlišnosť distributív od slovíes násobených.“

3. komentář:

Společným rysem všech tří definic je zdůrazňování rozdílu mezi distributivností a násobeností, opakovaností. Tato akcentace je silná především u Kopečného a Sekaninové, ale svou zmínkou o iterativech tak činí i Šlosar.

Provedl jsem excerpci *Příručního slovníku jazyka českého* a na 619 stranách (od hesla *po* až po heslo *požvykovati*) jsem našel těchto X sloves neproblematicky odpovídajících výše uvedené definici:¹

podělati, podělití, pohasínati, pohasnouti, poházeti, pohltati, pohníti, pohynouti, pochcípati, pochoditi, pochřadnouti, pochytati, pokáceti, pokapati,

¹ Je však třeba přiznat, že v početné řadě případů jsem dané sloveso uznal za distributivní jen či především na základě slovníkového popisu významu, aniž bych ho ověřoval v příslušných textech.

poklásti, pokláti/poklátiti, poklesati, pokositi, pokrásti, polapati, polehati, polekati, polítati, pomíratí, pomizeti, pomlátiti, pomordovati, pomořiti, pomrznouti, pomřítí, ponasbíratí, ponastrkati, ponatýkati, ponavštěvovati, poodházeti, poobstříkati, poodevzdati, poodnášeti, poodpínati, pootvírati, popadati, popáliti, popíchatí, poplatiti, poplynouti, popolehati, poposedati, poprodati, popřekládati, popřeskakovati, popřetrhati, popřevraceti, popřišívati, pordousiti, porozbíhati se, porozbíjeti, porozdati, porozdělití, porozejítí se, porozestavěti/porozestavovati, porozestírati, porozhlížeti se, porozhoditi, porozhoniti, porozcházeti se, porozjížděti se, porozkládati se, porozléhati se, porozlézti se, porozložiti, porozpárati, porozplynouti se, porozplývati se, porozprodati, porozprostírati, porozsítí/porozsívati, porozstrkati, poroztřískati, porozváti, porozvázati, porozvěsiti, porozvěšet, porozvězti, porozvírati, porozvlniti se, porubati, posbíhati se, posbíratí/posbírávati, posebrati, posedati, posekati, posešiti, posešívati, posháněti, poshazovati, poshledati, poshledávati, poschnouti, poschovati, poschovávati, poschvátati, posící, posjížděti se, poskákati, poskládati, posklízeti, poskrývati, poskupovati, poslepnouti, poslétati, poslézati, posmetati, posnášeti, pospájeti, pospínati, pospojavati, pospořádati, pospraviti, pospravovati, posrážeti, postahovati, postavěti se, postínati, postiskati, postrkati, postříhati, postříletí, posvázeti, posvlékati, pošetržiti, pošiti, poškrťati, poškrťiti, potepati, potínati, potlouci, potonouti, potopiti se, potratiti, potráviti, potrhati, potrousiti, potřískati, poťukati, pouhasínati, pouklízeti, poumíratí, poumlkati, poumývati, poupláceti, pourážeti, pousedati

Prvky této množiny lze uvádět do nejrůznějších významových vztahů a na základě zjištěných sémantických shod a rozdílů je možné stanovit poměrně početnou řadu různě mohutných podmnožin. Nejpočetnější skupinu utvářejí slovesa, jejichž závěrovou situací je smrt životného účastníka děje, kupř. *pomřít, poumírat, pochcípát, pohynout, pokapat, pozabíjet, povraždit, pomordovat, pordousit, podávit, poškrťit, potrávit, potonout* nebo *postřílet*. V těsném sousedství této významové skupiny je (také dosti početná) skupina sloves s významem zničení / likvidace či zániku, např. *pohnítí, pochřadnouti, pomrznouti, poschnouti, popálit, porozbíjet* či *potřískat*. Obě právě uvedené skupiny lze sloučit v

jednu na základě rysu konce existence (po abstrahování od rozdílných vlastností prototypických participantů děje). Samostatnou skupinu tvoří také slovesa s významem zaujetí tělesné polohy: *posedat si, pousedat, polehat si, poklekat (si), povstávat*. Nemalé zastoupení má rovněž význam ‚odněkud pryč‘: *povyhazovat, povytahovat, povyskakovat, pomizet, poschovávat (se), poukrývat (se), poškrátat, potrousit, poodcházet, poodjíždět, povysávat, poutírat* nebo *pozametat*. V jistém smyslu opozitní k právě uvedeně sémantické skupině sloves jsou verba s významem hromadění / shromažďování, kupř. *posbírat, pochytat, poshánět, pošetřit, posjíždět se* či *posvázet*. Oba protikladné významové rysy jsou přítomny např. v slovese *postahovat něco odněkud*. Mezi jednotlivými členy skupiny podílných sloves není jen vztah opozitnosti (*povypínat – pozapínat*), ale také vztah synonymie, popř. významové blízkosti, jak už bylo možné pozorovat výše (*pozabíjet – povraždit, pomřít – poumírat, posedat – pousedat, poschovávat (se) – poukrývat (se) – poskrývat (se)* či *pospájeti – pospínati – pospojovati*). Je možné stanovit i skupinu sloves sloučitelných nikoli na základě pojmové blízkosti, nýbrž na základě „situačního souvýskytu“: *pozavírat okna, pozhasínat světla, povypínat přístroje, pozamykat dveře* nebo *pouklízet, poutírat, povysávat, pozametat*. Uvedené děje bývají vykonávány při opuštění/před opuštěním nějakého prostoru, druhou čtveřici však lze spojit i významovým rysem ‚uklidit / uvést do náležitého stavu‘.

Dále jsem zjišťoval, nakolik se množina distributiv vyexcerpovaných z PSJČ (ne)kryje s množinou podílných sloves obsaženou v Českém národním korpusu. V korpusu jsem našel tato slovesa odpovídající uvedené definici:

podělit, poničit, pobírat, porovnat, porovnávat, poputovat, posbírat, pokácet, porvat, poskládat, pochytat, pokousat, pobodat, pozastavovat, pochodit, přeřezat, popálit, pobrat, postřílet, posedávat si, podusit, popadat, posekat, pobít, popraskat, pošpínit, pozatýkat, pohasnout, polámat, pohořet, povraždit, potrhat, poztráct, pošlapat, pozabíjet, poodhalovat, pozvedat, pospojovat, potlouci, povstávat, pozavírat, povykládat, pomrznout, pošetřit, poodkrývat, pomřít, poházet, povadnout, poschovávat, pokrást, poplatit, pootevírat, poklekat,

pobíjet, posedat, podupat, požrat, pomlátit, pozapomínat, poštípat, popíchat, pootvírat, poshánět, pochcípát, poopravovat (pospravovat), poslepevat, potáčet, podrápat, pozurážet, povytahovat, podrtit, pomuchlat, pozhasínat, podělovat, pojezdit, poťukat, pochytávat, polehat, pokoukat, pozamykat, popůjčovat, posčítat, pospravovat, pospravit, popukat, popraskávat, pozametat, povyrážet, poklekávat, pozotvírat, pouklízet, poměnit, pošívat, postahovat, poškrtat, povrtat, popadávat, pozapínat, pokoukávat, požahat, postříhat, povypůjčovat, poodhrnovat, pomordovat, povdávat, pohynout, pogumovat, povadat, poodstupovat, pozjišťovat, pozdvihat, pohubit, podobat, poklovat, povylézat, poskládat, pokoupit, pozutínat, pohltat, pospojovávat; pozvedat, povstávat, poodkrývat, pootevírat, pozapomínat, pootvírat, pootáčet, povytahovat, povyrážet, poodhrnovat, pozdvihat, povylézat

Nyní uvedu početnou řadu korpusových nálezů (ze SYNu), a to jednak v jejich častých, reprezentativních kontextech, jednak v kontextech z různých důvodů zajímavých:

Většina zvířat se bohužel bude muset pozabíjet; pozabíjel všechny, kdo o tom mohli něco vědět (zde slovo *většina* dosvědčuje, že rys totálnosti není konstitutivním, integrálním rysem významu distributivnosti); *A právě v této jeho zaslepené zanícenosti pro vymýcení „odpadlíků“ se mu dostalo milosti od Boha, když se ubíral do Damašku, aby tam pozatýkal Kristovy vyznavače; A zítra v noci pozatýkáme všechny příslušníky hnutí odporu v severní Francii; Všichni se přitom povraždí a zůstane jen ten nejsilnější, zakladatel dědeček Hobi a sekretářka* (zde vstupuje do hry sémantický rys vzájemnosti, reciprocity, což s ohledem na lexikální význam slovesa *vraždit* stojí za pozornost); *Nevím přesně, co se tam stalo, prý masakr, kardinálům začal vyhrožovat synovec zesnulého papeže, jejich služebnictvo bylo povražděno, palác vyhořel, kardinálové se odvolali ke králi* (zde je pluralita účastníka děje zformována kolektivem); *Fortová dál nenamítala nic a odkráčela posbírat fořtovo již uschlé prádlo a součásti uniformy* (postupnost jednotlivých úkonů je velmi zpravděpodobněna singularitou subjektu a pluralita objektu je ztvárněna kolektivem); *Takže říkáš, že člověk může posbírat a slepit střepy, když je zapotřebí; Karel a taky*

Natálka s Hyacintem se honem poschovávali a kouzelný plášť hodili do kouta; nikdy se nedá zapomenout, jak jste utekli a poschovávali se jako psi, protože nic jiného než psi nejste; většina ostatních koní popadala u prvního otevřeného příkopu (další důkaz nenutnosti rysu totality); papírové jabloně se jmény dětí, popadala všechna papírová jablíčka; Pozhasínala světla v obýváku, přitiskla se ke stěně a vykukovala ven; Opodál se tyčily nové bílé budovy Svatého Swithina v místech, kde se léčili nemocní už od bouřlivých časů krále Štěpána. Všiml si, že někdo zapomněl pozhasínat světlo (tady jde o zvláštní ztvárnění plurality objektu, poněvadž singulár abstrakta světlo nefunguje jako prototypické kolektivum); Pochytili pět teroristů, co se odtamtud snažili vypadnout jediným východem (jedná se o upozadění nejvýraznějšího/dominantního konstitutivního rysu postupnosti); Takhle se už podařilo pochytat spoustu spojeneckých agentů; ale já jsem je pobil všechny a vyhrál jsem, co se jen vyhrát dalo; Ty dva tam poslal proto, aby zničili podnik a pobili co nejvíc lidí (opět nejde o totalitu); Sestra tohoto Václava Mikuláše Dorota byla už tři roky vdána a šest druhých sourozenců zatím pomřelo (z věty není zřejmé, zda jde či nejde o totalitu); s kamarádem jsme koupili robur plný kaktusů. Půlka nám sice pomřela, protože byla tuhá zima, ale s tím zbytkem jsme si vydělali docela slušné peníze; Pečlivě jsme zamkly všechny vchody, bedlivě pozavíraly okna a usoudily, že snad jsme v bezpečí; Dveře do koupelny i k bývalé Heidenmannově ložnici byly pootevřené, někdo našlapal sním do pokojů a nepozavíral za sebou dveře; nápravná chirurgie je tvůrčí proces, jehož součástí je vynalézat nové způsoby, jak pospravovat a pospojovat, co se poškodilo (příklad toho, jak jedno jazykové ztvárnění, zformulování mimojazykové skutečnosti vyvolává zformování podobné); Také měl skutečně nadání uchopit nejasně nahozenou myšlenku a pospojovat všechny nitky, až z toho vznikl velkolepý plán (v případě tohoto slovesa stojí za pozornost, že v důsledku lexikálního významu jeho základového slovesa musí být některé objekty zasahovány současně); Inspekční zápisy se dají zfalšovat, dopisy se poztrácejí nebo pozmění nebo ukradnou – tohle se děje často; Rozděli kameny na dámu, kterých se polovina dávno poztrácela a místo nich tam jsou kolečka z černého a červeného papíru; I kdyby v Suterénu byl dostatek kyslíku, aby mohli vydržet několik dnů, ztrácí to význam, pokud ještě před úsvitem všichni

pomrznou; Byla tam dráhnou řadu let a vydržela stejně jako stará jabloň, která přežila i krutou zimu r. 1929, kdy většina ovocných stromů v kraji pomrzla; Hory, hory zelené, nedočkáte jeseně, povadnete, pomrznete, hory, hory zelené; seděl jsem tam celé dvě hodiny a uvažoval, jak mám posbírat střepey našeho přátelství a poslepuvat je dohromady; život se jeví jako tříšt epizod a událostí a najít jejich vzájemnou souvislost je stejně těžké, jako z hrsti střepeů poslepuvat vázu (zde jde o tentýž jev jako u výše uvedeného pospojovat); Julián dokonce tak hlasitě zíval, že Joanna, která se objevila s džbánkem horkého kakaa a sušenkami ve dveřích, mu navrhla, že raději sama pozamyká celou chalupu (za zmínku stojí metonymické vyjádření kolektivnosti či pluralty); před návratem domů ještě zašly do dílny, aby uklidily, vypnuly proud, všechno pozamykaly a domluvily se na způsobu platby (pluralita objektového participantu je vyjádřena singulárovým zájmeným totalizátorem);

Výsledek srovnání obou excerptních zdrojů: Množina podílných sloves obsažených v PSJČ je mnohem mohutnější než množina obsažená v korpusu a mezi korpusovými nálezy není ani jedno distributivum, které by nebylo ve slovníku.

U některých korpusových lemmat jsem nedokázal s naprostou jistotou vyloučit, že reprezentují (i) distributivum (*popálit, poničit, pošpinit, polámat, pobořit, posekat, pokousat, pokapat, podusit, poklekat, poklesat, povstávat, podstupovat*). Příčina je následující: Daná slovesa nemám jako distributivní ani ve své aktivní, ani v pasivní slovní zásobě, ale mé jazykové povědomí se nebrání tomu přijmout příslušná fundující slovesa jako potenciální (z hlediska sémantiky vhodný) základ pro vytvoření distributiva. Seznam sloves doložených korpusem jsem ještě rozšířil o taková, která neodporovala mému jazykovému povědomí a jejichž tvoření/existence jsem si ověřil (nejenom) internetovým prohledáváním (např. *povysávat, podomlouvát se, povzdávat se*).

2. OTÁZKA PRODUKTIVNOSTI DISTRIBUTIV:

Výše uvedené množiny vymezené na základě významové blízkosti, podobnosti, společných sémantických rysů či „situačního souvýskytu“ a vytvářející strukturu

danou vztahy synonymie, opozitnosti, gradace atp. silně sugerují myšlenku, že se skupina stejně tvořených jednotek rozhojňuje právě na základě tohoto principu, skrze tyto vztahy. Obdobný jev lze nacházet na nejrůznějších místech systému českého jazyka, a to nejen v oblasti slovo tvorby – uvedu alespoň jeden příklad syntaktický: Jedná se o stále sílící tendenci po uplatňování verbálních adjektiv na *-ící* / *-oucí* ve funkci predikátu, neboli ve spojení se sponou *být* v určitém tvaru. Mějme tyto případy: *je limitující, omezující, svazující, znesvobodňující; je uvolňující, osvobozující; je unavující, vyčerpávající; je podněcující, stimulující, motivující; je odrazující; je překvapující, zarážející; je okouzlující, fascinující*. Možnost stanovení takovýchto skupin není náhodná.

Předmětem pozornosti jsou v tomto oddíle nejen systémové, ale např. i frekvenční předpoklady produktivnosti distributiv, příznivé a nepříznivé podmínky pro vytváření dalších distributiv. Jejich formulování je třeba v první řadě opřít o sémanticko-gramatický rozbor distributiv existujících. Význam obecný (většinou mutace), méně obecný, ještě konkrétnější, několik nejen (situačnost, např. předcházení v čase či současnost, koordinační spojení (*pozavíral okna a pozhasínal* – to ukázat na kvantovacích slovesech a frekventativech) sémantických skupin; s tím těsně související role sémantických participantů; slovesa předmětová (a to přechodná) i podmětová, klasifikace fundujících sloves (bezpředponová nesekundární imperfektiva, *povraždit*, bezpředponová sekundární imperfektiva, *postřílet*, předponová sekundární imperfektiva, *pozabíjet*, perfektiva, *pozjistit*; důležitá je frekvence existujících distributiv – čím častěji se vyskytují, tím pravděpodobnější je, že podnítí, vyvolají vytvoření distributiva nového. Pak záleží na vlastnostech ostatních sloves – kandidáty na to být základem tvoření jsou do té míry / v souladu s tím, kolika vlastnostmi se shodují se základy existujících distributiv a kolika vlastnostmi se od nich liší. Příslušné vlastnosti ovšem nemají stejnou váhu. Relevantní je též frekvence těch sloves, která jsou – v důsledku mnoha/maxima shod a mála/minima rozdílů – „vhodnými/dobrymi/žhavými“ kandidáty na základy distributiv. Čím jsou častější, tím „žhavější“ kandidáty jsou. Prvotní, základní podmínkou je, aby se denotovaný děj nevyklučoval s rysem

postupnosti (*rozednít se, rozednívat se, postupně se rozednívá* – slovesa neosobní nemohou být z podstaty věci základem / nemohou fundovat distributiva).

Nikoli zřídka se můžeme setkat s tím, že je neexistence/nevytváření, popř. jen velmi omezené užívání či ad hoc vytvoření, nějakého prostředku vysvětlována jeho (případnou) homonymností s prostředky již existujícími a uzuálními; anebo je (existující) homonymie považována za příčinu zániku či (formální, materiální) proměny nějakého prostředku (viz např. známou změnu genitiv – akuzativ ze 14. stol.). Vyjadřování různých významů toutéž formou (ať už to existující nebo to zatím jen v úvahu přicházející) tedy bývá pokládáno za činitel mající nemalý vliv na podobu jazykového systému, nebo snad přesněji řečeno na to, jak bude vypadat / z čeho bude sestávat inventář jednotek vytvářejících onu síť vztahů. Tomuto jevu bývá přisuzována dvojí povaha: jednak limitující/omezující – tehdy, když je interpretován jako překážka existence určitých jednotek (ať už ve smyslu zabránění jejich vzniku či způsobení jejich zániku), jednak příznivá – v těch případech, kdy by se mělo jednat o uplatnění tzv. principu jazykové ekonomie, a to v tom smyslu, že za účelem vyjadřování většího počtu významů bude využíváno menšího počtu forem. O tom, že je danému jevu obojí povaha vlastní, není obtížné se přesvědčit: 1. V případě změny genitiv – akuzativ šlo nepochybně o odstranění homonymie nežádoucí, znesnadňující porozumění výpovědi; 2. Homonymie dativu a lokálu u feminin trvá už dlouhá staletí, jedna forma tu už velmi dlouhou dobu „obhospodařuje“ více významů. Jelikož je prefix *po-* značně homonymní a polysémní (*potáhnout, pomalovat*: povrch předmětu, *pozdržet, povařit*: krátké trvání, *posunout, postrčit*: krátká vzdálenost, *pootevřít, poničit*: malá míra děje, *pochválit, pokácet*), budeme se výše naznačeným názorem/pohledem zabývat. Pochybnosti o jeho náležitosti vzbuzuje už sám fakt existence homonymie, popř. polysémie; bude to relativní. Nakolik jiné (kontextové, konsituacioní) prostředky dovedou odhalit kýžený význam.

Je tedy nastolena otázka, nakolik je homonymnost a polysémnost prefixu *po-* překážkou vytváření nových distributiv.

Relevantní případy:

trestat – potrestat, chválit – pochválit, kárat – pokárat, křtít – pokřtít, ničit – poničit, kazit se – pokazit se, světit – posvětit, topit – potopit, mstít (se) – pomstít (se), kácet – pokácet, vařit – povařit, bodat – pobodat, kousat – pokousat, pálit – popálit, dusit – podusit, plést – poplést, sekát – posekat, špinit – pošpinit, lámat – polámat, trhat – potrhat, šlapat – pošlapat, vyprávět – povyprávět, bořit – pobořit, solit – posolit, vykládat – povykládat, dupat – podupat, štípat – poštípat, píchat – popíchat, informovat – poinformovat, drápat – podrápat, muchlat – pomuchlat, bourat – pobourat, ťukat – poťukat, pukat – popukat, praskat – popraskat, žahat – požahat, stříhat – postříhat, dňobat – podňobat, klovat – poklovat, malovat – pomalovat

Uvedené prefigáty mohou teoreticky (svou existencí a uzuálností) bránit vytváření příslušných distributiv z daných bezpředponových imperfektivních základů, popř. by mohly znemožňovat jejich uzualizaci (*ničit* → *poničit*_{distrib.} *mnoho exponátů*, **poničit*_{distrib.} *nejcennější exponát*; *Letos pokřtil*_{distrib.} *na Bílou sobotu pět dospělých / *jednoho dospělého*). Tyto základy nejsou svou sémantikou v rozporu s významem podílnosti (tak jak byl vymezen na začátku této kapitoly), významově se nebrání distributivnímu pojetí/ztvárnění, neboť 1. jsou schopny referovat k mutacím (např. *solit krajíc*, *topit kotě*, *vařit guláš* vyjadřuje směřování k závěrové situaci ‚být ochucen solí‘ / ‚být mrtvý‘ / ‚být uvařený‘) a 2. bez problémů referují (i) k řadě stejných po sobě jdoucích dějů (*káceli jeden strom za druhým*, *ty svatební chody jsem vařila postupně*, *špiní jeden talíř za druhým*). Je tedy namístě otázka, zda existence odvozenin s nedistributivním *po-* např. neznemožňuje (v některých případech) nastolení situace, která by byla podobná té, jakou můžeme pozorovat u slovesné trojice *vraždit – zavraždit – povraždit*, jejíž simplicium je schopno denotovat jednu i vícero po sobě jdoucích mutací a oba předponové deriváty vyjadřují dosažení závěrové situace dané mutace, jen s tím rozdílem, že druhý derivát (*povraždit*) tak činí co do rysu posobnosti příznakově, zatímco první derivát (*zavraždit*) je vůči tomuto rysu nezpříznakový. Mohli bychom uvažovat kupř. o těchto hypotetických

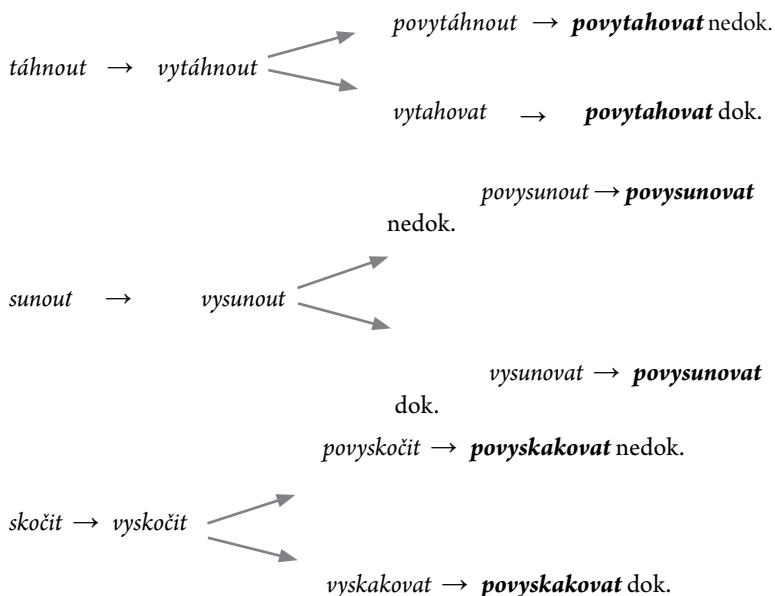
trojicích: *muchlat – zmuchlat – pomuchlat*^{distrib.}, *kazit se – zkazit se – pokazit se*^{distrib.}, *trestat – ztrestat – potrestat*^{distrib.}, *špinit – zašpinit – pošpinit*^{distrib.}, *vařit – uvařit – povařit*^{distrib.}, *kácet – skácet – pokácet*^{distrib.}. Třebaže se však dané imperfektivní základy sémanticky nebrání připojení distributivního *po-*, je myslím pravda, že by byla příslušná distributiva takřka neidentifikovatelná, nerozeznatelná od již existujících nedistributivních derivátů s *po-*, a to především proto, že jsou tyto deriváty schopny bezpříznakově referovat i k distributivním dějům, neboli mohou se objevovat i ve všech těch kontextech, v nichž by mohla stát ona hypotetická distributiva. snad jen ve velmi speciálních kontextech. Přes to, co bylo až dosud napsáno, nelze se na celou věc automaticky dívat tak, že kdyby neexistovaly deriváty s nedistributivním *po-*, pravděpodobně by vznikla příslušná distributiva. Zda to tak je, nebo není, lze ověřit. Je třeba shromáždit dostatečný počet bezpředponových imperfektiv, o kterých platí, že 1. jsou schopna referovat k mutaci, 2. nejsou v rozporu s rysem postupnosti, 3. nezakládají deriváty/prefigáty s nedistributivním *po-*. Pak je zapotřebí zjistit, ke kolika z nich existuje a ke kolika neexistuje distributivum s *po-*.

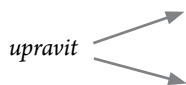
Relevantní doklady z korpusu:

pozastavit, pozvednout, pozastavovat, poodhalit, pootevřít, pozapomenout, povyrůst, poopravit, pokleknout, potočit, povytáhnout, pozvedat, povyskočit, poodkrýt, poodejít, poodstoupit, povstávat, poupravit, poodjet, poodkrývat, poodhrnout, pootevírat, poklekat, pozapomínat, poodskočit, pootvírat, poopravovat, pootáčet, povyjet, povytahovat, povylézt, poodběhnout, poklesat, povystrčit, povyrážet, povysunout, povystoupit, poodsunout, poodstrčit, poodhrnovat, poodstupovat, pozdvihat, poodložit, povysadit, poodletět, povylézat, povyhnout, poobrátit

Také tyto prefigáty mohou (teoreticky) zakládat překážku bránící rozhojňování množiny podílných sloves. Jde o odvozeniny od dokonavých mutačních sloves, přičemž prefix *po-* s významem ‚malé míry děje‘ má modifikační povahu, a zachovává (pro výsledný derivát) mračnost fundujícího slovesa (kupř. *vytáhnout*

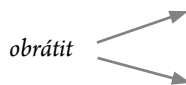
,dostat něco odněkud/z něčeho' + *po-*, trochu/poněkud/zčásti/částečně' = *povytáhnout*, trochu/částečně dostat něco z něčeho'; *vytáhl tahák z penálu* vs. *povytáhl tahák z penálu*). Výsledné deriváty jsou jako slovesa s významem mutace dobře disponovány pro účast na vidové korelaci, tedy pro přitváření nedokonavých protějšků v podobě sekundárních imperfektiv (*povytáhnout* → *povytahovat*, *povyjet* → *vyjíždět*, *poodhalit* → *poodhalovat*). Výrazná většina distributiv je (jak už bylo řečeno) vytvořena ze sekundárních imperfektiv předponových mutačních sloves (*vyhazovat* → *povyhazovat*, *vyskakovat* → *povyskakovat*, *zhasínat* → *pozhasínat*) – taková imperfektiva jsou po významové i formální stránce vhodnými kandidáty pro připojení distributivního *po-* a právě taková imperfektiva lze vytvářet i od mutačních perfektiv fundujících výše představené prefigáty s *po-* (*vysunout* → *vysunovat*, *vytáhnout* → *vytahovat*, *odhalit* → *odhalovat*). Je tedy namístě se ptát, zda a nakolik stojí možnost vytváření sekundárních imperfektiv od sloves jako *povyjet*, *pozastavit* v cestě vytváření distributiv od sekundárních imperfektiv jako *vyjíždět* či *zastavovat*. Právě popsané lze schematicky vyjádřit takto (prezentované případy se většinou liší typem výchozího slovesa):

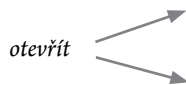
poupravit → **poupravovat** nedok.

upravovat → **poupravovat** dok.

poobrátit → **poobracet** nedok.

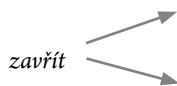
obracet → **poobracet** dok.

pootevřít → **pootevírat** nedok.

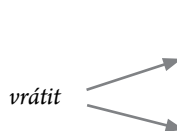
otevírat → **pootevírat** dok.

Proti tomu postavme:

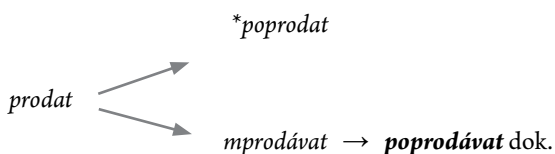
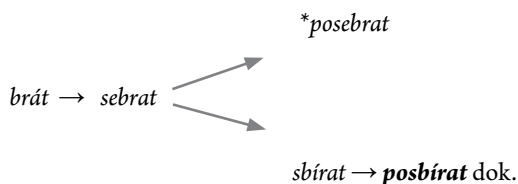
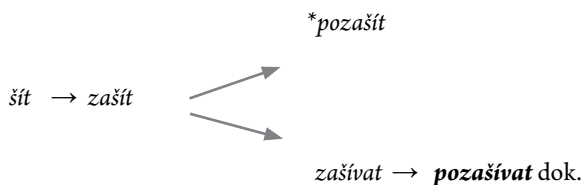
**pozavřít*

zavírat → **pozavírat** dok.

**povrátit*

vracet → **povracet** dok.

Záleží na frekvenci slovesa, s nímž by bylo případné nové distributivum homonymní – čím je častější, tím více vytvoření brání, protože tím spíše se autoru výpovědi při formulování vybaví, a za účelem zabránění nedorozumění ho neužije. Prohledal jsem případy, které se nepříčily mému jazykovému povědomí.

Poměrně výrazné je připojování distributivního *po-* k (většinou) sekundárním imperfektivům s předponou *roz-*, jako příklady lze uvést z *PSJČ* *porozjížděti se, porozkládati se, porozléhati se, porozlézti se, porozložiti, porozpárati, porozplynouti se, porozplývati se, porozprodati, porozprostírati, porozsíti/porozsívati* nebo *porozstrkati*. V těchto případech má *po-* velmi blízko ke statutu prefixu subsumpčního. O vysvětlování tohoto jevu se zde snažit nebudu.

3. OTÁZKA (NE)JÚČASTI DISTRIBUTIV NA VIDOVÉ KORELACI:

A. V. Isačenko považoval za jeden z konstitutivních rysů sloves způsobů slovesného děje jednovidovost (vidovou nepárovost, vidovou defektivnost), požadavek jednovidovosti formuloval nejprve velmi striktně (Isačenko 1960), později méně striktně (Isačenko 1960a). Dávám si v tomto oddíle za úkol (mimo jiné) jednak prověřit platnost tvrzení o jednovidovosti distributiv, jednak najít příčiny neexistence sekundárních imperfektiv k dokonavým distributivům (v případě uznání platnosti tvrzení o jednovidovosti).

Považuji za vhodné nepracovat dále pouze s charakterizovanými distributivy, ale i s necharakterizovanými.² Ze sloves nedosaditelných do uvedených vět (a tedy distributivních) uvádím tato: *povraždit, pozabíjet, povyhazovat, pozamykat, poroznášet, posbírat, pochytat, pozurážet, pozulamovat, popadat, pomřít, poschovávat se, posedat si, vynosit, přenosit (co odněkud někam), odnosit, vyházet, vysbírat, vyskládat, vyskákat, seskákat, spadat, sesbírat, zabodat (kúly do země), zapíchat (jehly do jahelníčku)*. K nim jsem našel tato imperfektiva: *pomírat, popadávat, spadávat, vysbírávat*. Je pravda, že u necharakterizovaných právě uvedených sloves není nutný rys totálnosti, ten však není bezpodmínečně nutný ani u distributiv s typickými prefixy (*Mluvnice češtiny 2* rys totálnosti ani nezmiňuje).³ Podle mého mínění je třeba pokládat distributiva s typickými prefixy, neboli distributiva charakterizovaná, za jádro podílných sloves a distributiva necharakterizovaná pak za verba v různé míře vzdálená od tohoto jádra. Neřazení necharakterizovaných sloves mezi distributiva však považuji za nenáležité – srovnajme kupř. slovesa *popadat* a *spadat*: jsou stejně distributivní, pouze u *popadat* je distributivnost vyjádřena explicitně, zatímco u *spadat* je subsumpční prefix *s-*; podobný je poměr mezi slovesy *posbírat* a *sesbírat*. Byla tedy nalezena sekundární imperfektiva i k charakterizovaným distributivům.

2 Charakterizovaná jsou D s explicitně, prefixálně vyjádřenou distributivností, necharakterizovaná jsou příznaková D bez tohoto explicitního vyjádření (Bondarko, Bulanin 1972).

3 U D je podle mého mínění explicitně vyjádřen pouze rys posobnosti prefixem *po-*, odpovídajícím předložce *po* (*Chodili tam jeden po druhém.*); snad proto je u těchto verb posobnost výraznější než totálnost.

Ke kterým slovesům, u nichž je distributivní popis významu, uvádí *PSJČ* také sekundární imperfektivum? Jak je tomu v korpusu? V Haškovi a Anderse-
novi. Závěr je nasnadě: Distributiva velmi silně tendují k vidové nepárovosti, k
perfektivitě tantum. To okamžitě vyvolává/nastoluje otázku, co je toho příčinou.
V úvahu přichází příčin několik: 1. sémantika, 2. slovtvorba, 3. konkurence jazy-
kových prostředků, 4. formální vlastnosti případných sekundárních imperfektiv,
5. homonymie. Všímneme si postupně každé z nich.

Ad 1 – sémantika:

Nejlépe disponovanými slovesy pro účast na vidové korelaci jsou slovesa mu-
tační, vyjadřující přechod od situace výchozí k situaci závěrové (v T z) (Daneš,
Hlavsa 1987). Podílná slovesa nemusejí, ale mohou označovat jeden přerývaný
mutační děj. Neoznačují jej kupř. ve větě o radovi Vacátkovi, ale označují jej např.
ve větě *Pozavírej ta okna!* (v = *Okna jsou otevřena.* → z = *Okna jsou zavřena.*).
Mutačnost tedy distributiva disponuje pro účast na vidové korelaci.

Za konstitutivní sémantický rys distributivního významu zde byla uznána
především postupnost/posobnost, proto je třeba v první řadě prověřit, zda tento
sém nějak nebrání vytváření vidových, nedokonavých, protějšků. A třebaže zde
byla prokázána nenutnost/nekonstitutivnost rysu totality (na všech objektech/
všemi subjekty, např. ze SYNu *Většina zvířat se bohužel bude muset pozabíjet*),
bude (pro jistotu) prověřen i tento rys, a to jednak proto, že bývá jako konstitu-
tivní uváděn, a jednak proto, že zájmeno/totalizátor *všechn* opravdu dosti často
rozdívá objektové či subjektové komplementy distributivních sloves, což je jistě
příčinou toho, že bývá jako konstitutivní uváděn. (v korpusu *pozavírat* a *pomřít/
poumírat*)

Rozhodně není nijak obtížné prokázat, že ani jeden z uvedených rysů není
překážkou nedokonavého ztvárnění děje: Je otázka, zda rys posobnosti, po-
stupnosti není sémantickou překážkou tvoření imperfektiv. Tento rys lze často
shledat např. i u sloves s prefixem *roz-*⁴ (*roznést dopisy, rozdat dárky*), a přesto
mají tato verba nedokonavé protějšky; podle toho tedy posobnost nemusí bránit

4 Základním významem je u nich ovšem směřování z jednoho místa do různých směrů.

v účasti na vidové korelaci. Postupnost tehdy, když lze jednotlivé události považovat za části jednoho děje: *roznést* (*poroznášet*) poštu, „i když nejde“, *rozprodat majetek* (*rozprodávat*), *rozdat papíry na písemku* (*porozdávat?*): Jde bezesporu o děj sestávající z řady po sobě jdoucích úkonů/událostí a jeho probíhání je možné zachytit sekundárním imperfektivem: Jestliže nic sémantického v *roznést dopisy* nebrání uplatnění nedokonavé příponové odvozeniny (*roznášet*) za účelem vyjádření průběhu děje vyjadřovaného perfektivem, stěží můžeme takovou překážku hledat v distributivním *poroznášet*, které je (minimálně skoro) synonymní, a prefix *po-* je tu možné považovat za subsumpční. Pokud jde o rys totálnosti, pohledme na tyto dvě řady vět: 1. *Pozavírej (Zavři) všechna okna! Anebo je nezavírej všechna! Jedno nech otevřené!* 2. *Co děláš? Zavírám všechna okna, už jdu domů.* Z těchto vět vyplývá, že rys totálnosti také neznemožňuje nedokonavé nazírání události.

Jak už bylo řečeno, distributiva nemusejí nutně označovat jeden přerývaný mutační děj: porovnejme věty: 1. *I rada Korejs pochytal (pozatýkal) za svou službu mnoho zločinců.* a 2. *J. Š. Kubín nasbíral za svůj život mnoho povídek.* A všimněme si též podobnosti mezi verby *pochytat* – *nachytat* nebo *posbírat* – *nasbírat*. Lze zde tedy vidět jistou podobnost mezi distributivou a tzv. kumulativou, silně tendujícími k jednovidovosti (**nachytávat*, **nasbírávat*). Příčinou je podle mého názoru rys kvantování děje, na němž je založeno mnoho způsobů slovesného děje. Takto užitá distributiva jsou tedy už v důsledku toho, co označují, neimperfektivizovatelná.

Ad 2 – slovo tvorba:

Už na začátku této studie bylo upozorněno na to, že většina distributiv je tvořena od imperfektiv s předponou. Tato skutečnost jistě nemůže zůstat nezohledněna. Má nějaký vliv na to, bude či nebude přitvořeno a zaužíváno sekundární imperfektivum to, zda je příslušné distributivum vytvořeno od imperfektiva bezpředponového či předponového? Kolik je v PSJČ distributiv vytvořených od imperfektiva s předponou a kolik odvozených od imperfektiva bezpředponového? Ke kolika z nich uvádí slovník sekundární imperfektivum? Jak je tomu v korpusu? Výrazně vyšší procento sekundárních imperfektiv k distributivům od

bezpředponových základů by mohlo ukazovat na to, že vytvořenost/vytvoření od imperfektiva s předponou je překážkou/působí proti přitvoření vidového protějšku k příslušnému podílnému slovesu. Jak by bylo možné zjistit, zda skutečnost, že byl jistý prefigát odvozen od imperfektiva s prefixem, snižuje pravděpodobnost, že k němu bude resuffixací přitvořen nedokonavý korelát? Větší zastoupení sekundárních imperfektiv u distributiv od nepředponových základů lze sice považovat za jistý ukazatel, avšak jeho sílu/relevantnost výrazně zmenšuje/snižuje to, že distributiva nezakládají množinu dostatečně mohutnou. Je tedy třeba (pro daný účel) najít množinu mnohem mohutnější, a tím výrazně/mnohem průkaznější. Takovou by mohla být slovesa s předponou *do-* s fázovým významem (2 varianty). Korpusové šetření dalo tyto výsledky: X jsem uznal za fázová (perfektiva) – Y z nich má za základ imperfektiva bezpředponová (*psát* → *dopsat*), Z z nich imperfektiva předponová (*uklízet* → *douklízet*). Tvoření od sekundárních imperfektiv stěžuje tvoření od perfektiv (*douklídit*).

Ad 3 – konkurence jazykových prostředků:

Místo *Už *pozavírává všechna okna*. řekneme *Už zavírá všechna okna.*, kde je posobnost pouze potenciální. Bylo by ji možno vyjádřit explicitně kupř. výrazy *jedno po druhém* nebo *postupně*. To jsou prostředky dosti frekventované, a jejich užití je tedy nasnadě. Lze tedy konstatovat, že distributivní děj lze při nedokonavém nazírání vyjadřovat sekundárními imperfektivy (fundujícími verby D) rozvitými výrazy jako *postupně* nebo *jeden po druhém*; případná imperfektivní distributiva mají tedy své konkurenty.

Ad 4 – formální vlastnosti případných sekundárních imperfektiv:

Nedokonavá distributiva by vypadala kupř. takto: **povyhazovávat*, **povypisovávat*, **posedávat si*, **pozavírávat*, **poumývávat* atp. Takové tvary by byly z formálního hlediska značně problematické: a) délkou: některé by byly až sedmislabičné; b) sousedstvím stejných/podobných segmentů: **povypis-ovává-m*; c) podobností s jinými výrazy: např. s iterativy (zejména v préteritu): *zavír-áva-l* – **pozavír-áva-l*; anebo **posedávat si* je zase podobné *posedávat = co chvíli si*

sednout; d) morfeematickou složitostí: jednalo by se už o čtvrtou derivaci: *psát* → 1. *vypsat* → 2. *vypisovat* → 3. *povypisovat* → 4. **povypisovávat* (dvojitá prefixace a dvojitá resufixace); Je ale pravda, že máme i distributiva jen s jedním prefixem, jejichž imperfektiva by neměla vlastnosti a) až d). Mohlo by tedy být (ale není) např. **povražďovat* nebo **poplácet (dluhy)*. Na druhou stranu ovšem neexistuje ani **zavražďovat* či **zaplacovat*. Existují ale *splácet (dluh, dluhy)* a *vyvražďovat*; ta by ovšem mohla být konkurenty **poplácet* a **povražďovat*.

Distributiva nejsou právě mohutnou množinou sloves a také to by mohlo být příčinou neexistence imperfektivních distributiv, neboť ta předpokládají existenci distributiv perfektivních. Jaké jsou tedy systémové dispozice produktivnosti distributiv? Podílná slovesa jsou tvořena zejména od sekundárních imperfektiv mutačních sloves a těch je v jazyce veliké množství. Co se týče distributivních prefixů, *z-* je dnes zcela neproduktivní, pravděpodobně pro svou nevýraznost, což potvrzuje i reduplikační charakter prefixu *poz-*. Ten je již také neproduktivní. Pokud jde o předponu *po-*, nejsou myslím žádné formální překážky jejího užívání – fundující sloveso může začínat jak souhláskou, tak i samohláskou. Faktorem způsobujícím netvoření distributiv je homonymie případných podílných sloves s jinými slovesy s prefixem *po-*, působená polysémií a homonymií tohoto prefixu. Ten disponuje kupř. těmito významy: malá/menší míra děje (*poničit*), krátké trvání stavu (*postát*), faktitivnost (*posadit*), povrch objektu (*pokrýt*) ad. Ne všechny tyto významy však mohou způsobovat netvoření distributiv – např. ne význam krátkého trvání stavu, neboť zde se prefix *po-* připíná k slovesům stavovým, zatímco distributiva se tvoří od sloves mutačních. Je zřejmé, proč nemůže být podílné **poničit* anebo podílné **pokrýt* – byla by homonymní. Většina distributiv se však tvoří od nedokonavých sloves předponových, kdežto prefix *po-* s jiným než distributivním významem se připojuje k simplicíím nebo k předponovým slovesům dokonavým (*pootevřít, pozastavit, povytáhnout*). Ovšem distributiva jako *pootevírat, pozastavovat, povytahovat* by byla/jsou homonymní s imperfektivy od *pootevřít, pozastavit, povytáhnout*.

ZÁVĚR:

Docházím k závěru, že příčinou spíše jen výjimečného přitváření nových podílných sloves není ani tak případný vznik homonymie (*povytaťovat tahák z penálu* vs. *povytaťovat všechny rajčatové keřky*), jako mnohem spíše to, že význam posobnosti mohou (bezpříznakově a za pomoci kontextu či konsituace) bez problémů vyjadřovat i perfektiva, jejichž sekundární imperfektiva by mohla fundovat distributivní slovesa (*Rozdal jim papíry* vs. *Porozdával jim papíry*); rysy posobnosti a totálnosti lze vyjadřovat také lexikálně (*Zavřel postupně všechna okna* místo *Pozavíral okna*). Dále dospívám k závěru, že příčina silného tendování podílných sloves k perfektivnosti tantum netkví přímo ve významu distributivnosti, v jeho konstitutivních sémantických rysech, ale především v tom, že význam směřování k závěrové situaci postupného děje mohou (bezpříznakově a za pomoci kontextu či konsituace) bez problémů vyjadřovat i sekundární imperfektiva, která přicházejí v úvahu jako základy distributivních prefigátů (*Zhasíná všechna světla* vs. **Pozhasínává všechna světla*). Z dalších příčin uvádím tyto: sémantické – 1. přítomnost rysu kvantování děje v sémantice distributiv; 2. fakt, že podílná někdy označují sled samostatných událostí, a nikoliv jednu událost komplexní, složenou, přerývanou; formální – 1. formální problematičnost případných sekundárních imperfektiv (délka tvaru, sousedství stejných/podobných segmentů, podobnost s jinými výrazy, morfemická složitost);

Kapitola třetí

K otázce (ne)existence akuzativního se v současné češtině¹

Jednou z velkých prací Bohuslava Havránka, od jehož narození uplynulo 120 let, jsou *Genera verbi v slovanských jazycích, sv. I, II* (1928, 1937). Autor se v nich vyjadřuje i k otázce (ne)existence akuzativního, objektového *se* v českém jazyce. Jelikož jsem o této problematice také dosti přemýšlel, zvolil jsem ji jako téma svého příspěvku. V čase, který jsem měl k dispozici, se mi však nepodařilo dopromyslet a zformulovat svůj ucelený a komplexní pohled na danou věc, a tak jsem se rozhodl přispět do dosavadního diskurzu o této otázce alespoň textem, který má (především) povahu několika poznámek a komentářů k některým argumentům uváděným ve prospěch či v neprospěch tvrzení, že v současné češtině existuje akuzativní reflexivum *se* plnící funkci objektového komplementu.

Problematiku řešenou v této kapitole lze usouvztažnit i s tématem předcházejících dvou kapitol, a to následujícím způsobem:

U řady způsobů slovesného děje se setkáme s elementem *se*, někdy je dokonce nutnou součástí všech prvků aktionsartové množiny (u saturativ, např. *napracovat se, nasmát se, naotravovat se, nadělat se, načekat se, namluvit se* aj.). Je vysoce pravděpodobné, že element *se* nemá u všech způsobů slovesného děje stejnou povahu (kupř. *nahledat se* versus *upálit se*). Je mi myslím také pravda, že *se* má rozdílnou povahu i v rámci jednoho způsobu slovesného děje, že je různá i u jednotlivých sloves jedné aktionsartové skupiny (srov. např. *uplakat se, udušit se* a *upálit se*). K úplnosti popisu jednotlivých způsobů slovesného děje přispěje i vyřešení otázky statutu reflexiva *se*. K tomu se pokusím přispět touto kapitolou.

¹ Tento text vyšel v časopise *Bohemica Olomucensia* (4/2013), který částí svých příspěvků připomněl 120. výročí narození Bohuslava Havránka. Jedním z nich byl i tento můj text. Výrazně rozšířený jej umísťuji do této publikace.

1. ZÁKLADNÍ UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY:

Nejen v bohemistické literatuře byl (a stále ještě je)² rozšířen názor, že (právě) ta *se* a *si*, která jsou substituovatelná příklonnými (krátkými, nepřívzvučnými) zájmennými tvary *tě*, *ho*, *ti* a *mu* a delšími (silnějšími, přízvučnými) tvary *sebe* a *sobě*, lze pokládat za zájmenné pádové tvary a že jim lze přisuzovat platnost větých členů (*Zkritizoval se – Zkritizoval tě*, *Zkritizoval ho*, *Sebe zkritizoval*, *k ostatním byl velkorysý*; *Napsal si odměny – Napsal ti odměny*, *Napsal mu odměny*, *Sobě odměny napsal*, *na ostatní se vykašlal*).³

Bývá však uváděna také skutečnost, která adekvátnost právě představeného pojetí (alespoň pokud jde o *se*) dosti zpochybňuje. Tou skutečností je nekongruentnost doplňkového adjektiva s rozvíjeným akuzativním *se* (*Umyla ho celého*, ale *Umyl se celý*, nikoli **Umyl se celého*; *Namalovala ho příliš tlustého*, ale *Namaloval se příliš tlustý*, nikoli **Namaloval se příliš tlustého*).

Detailní zformulování příčiny toho, proč jsou adjektivní nominativy ve větách jako *Namaloval se příliš tlustý* nebo *Vidíš se tam* (v tom zrcadle) *celá*? považovány za silný argument proti akuzativnímu, větěčlenskému a zájmennému statutu reflexiva *se*: Stejně věty obsahující místo *se* příklonné tvary *tě* nebo *ho* mají příslušná adjektiva v akuzativu: *Namaloval tě příliš tlustého*, *Namaloval ho příliš tlustého* ... Tato adjektiva mají za úkol sémanticky determinovat patiens, a proto jsou syntakticky dominována tím výrazem, který patiens vyjadřuje; patiens je vyjádřen příklonkami *tě* a *ho*, tedy akuzativy osobního zájmena – příslušná adjektiva proto rozvíjejí právě tyto výrazy, právě na nich jsou syntakticky závislá; a poněvadž jde o rozvíjení jmenného výrazu přidavným jménem, je uplatněn princip kongruence: rozvíjené zájmeno je v akuzativu, a tak je v akuzativu i rozvíjející adjektivum. Adjektivum *tlustý* ve větě *Namaloval se příliš tlustý* má také funkci

2 I když už přece jen o poznání méně.

3 Jen upozorňuji na to, že příliš mechanické aplikování tohoto testu by mohlo vést k nesprávným závěrům: Mějme např. souvětí *Neboj, vrátím se ti z té cesty v pořádku*. I když je možné kupř. *Neboj, vrátím ti ho po víkendu v pořádku* (řiká otec matce o synovi, kterého má soudem přiděleného k víkendovým stykům) nebo *Neboj, po víkendu tě mamince vrátím*, anebo i *Sebe* (svou fotku) *ti klidně vrátím, ale tebe* (tvou fotku) *si nechám na památku*, přesto by evidentně nebylo namístě uvažovat o *se* prvního souvětí jako o akuzativu.

sémanticky determinovat patiens. Kdyby tedy bylo reflexivum *se* akuzativem zájmena ve funkci objektového komplementu, mělo by na něm být adjektivum syntakticky závislé, a mělo by se s ním shodovat v pádu. Jelikož k tomu nedochází, je zpochybněna akuzativnost, zájmennost a větněčlenská platnost reflexiva *se*.

K uvedenému typu pádové nekongruence větného členu s reflexivem *se* přidávám ještě dva další: 1) *jako* + substantivum v nominativu (*Už se viděl jako prezident Spojených států, Napsal se do sestavy jako kapitán*); 2) *jako* + adjektivum v nominativu (*Uvidíš se tam (na té fotce) jako ještě hodně malá*).

2. K NESHODĚ DOPLŇKU S REFLEXIVEM:

Tuto skutečnost registruje ve svých textech řada autorů: Havránek (1928), Kopečný (1954), Komárek (1986, 2001), Karlík (1999, 2000), Oliva (2000, 2001), Panevová (2001) nebo Hudousková (2009). Všichni jmenovaní autoři považují neshodu doplňku za závažný argument proti akuzativnosti *se*, rozhodně se však neshodují v odpovědi na otázku obsaženou v názvu tohoto článku. První dva autoři (starších studií) počítají ještě i s takovými krátkými reflexivy, s nimiž se doplňková adjektiva shodují:⁴ Havránek: „V dnešní češtině [...] jest kongruence s reflexivním *se* možná jen v řídkých případech, kde jest *se* reálným předmětem slovesného děje a znamená věcně ne subjekt sám, ale jeho obraz, dvojníka a pod.“ (s. 160); Kopečný: „Lze říci, že kdykoliv mluvčí plně rozkládá představu mezi děj a reálný, skutečně cítěný předmět, že tím více shodu doplňkového adjektiva s akuzativem *se* vyvolává. Čím víc se cítí skutečná akuzativnost a předmětovost zájmena *se*, tím víc je nasnadě akuzativní tvar doplňku; možnost akuzativního tvaru doplňku je tak měřítkem skutečně předmětového pojetí reflexiva *se*.“ (s. 237). Karlík, Oliva a Hudousková pokládají *se* ve všech případech za morfém (popř. partikuli), Komárek nechává tuto otázku nadále otevřenou a Panevová trvá na akuzativní a objektové platnosti reflexiva *se*.

4 Je zajímavé, že také někteří moji respondenti – vedle toho, že uznali noremnost (a vyšší frekvenci) nominativních doplňků – nepovažovali věty jako *Namaloval se tlustýho za nemožné* či nepřijatelné.

Všimnu si nyní argumentace J. Panevové (2001), kterou nabízí v reakci na Olivu (2000); ocituji ji zde celou:

„Nejpodstatnějším z [...] argumentů je rozdílný vliv silné a slabé podoby reflexiva na shodu doplnku, viz příklady (5a), (5b) na pozadí příkladu (5c):

(5a) *Umyl se celý/Ona se umyla celá.*

(5b) *Umyl sebe celého/*Umyl se celého.*

(5c) *Umyl tě celého/*Umyl tě celý.*

Ve větě (5a) se tedy podle Olivy nemůže doplněk shodovat s předmětem, protože v ní žádný předmět není, a jde tedy nutně o shodu doplnku s podmínkem. Z hlediska těchto úvah je to jistě argument závažný. Domníváme se však na základě příkladů citovaných Havránkem (1928, s. 160: *viděl se obuta* (Rais), *viděl se tam namalovanýho s věncem vurtů, udělal se tlustýho*), že se nominativ dostal do této pozice atrakcí, která je umožněna jeho sémanticky nedistinktivní pozicí. V našem pojetí je objekt v (5a) vyjádřen slabým tvarem reflexiva, které je koreferenční se subjektem. Sémanticky distinktivní platnost má tam, kde jsou přítomny dvě různé entity, s nimiž se doplněk může shodovat, jako je tomu např. v (6a) a (6b):

(6a) *Viděl tě opilý*

(6b) *Viděl tě opilého*“ (s. 83n.).

Z této pasáže je zřejmé, že si autorka (myslím, že jako jediná) položila velmi zajímavou otázku, kterou však ve svém textu sama explicitně neformuluje – proto se teď pokusím její znění rekonstruovat: Není možné, že je *se* ve větách jako *Vidí se tam celá* přece jen akuzativem zvrátého zájmena, třebaže se s ním doplňkové adjektivum neshoduje v pádu, a svým nominativem se syntakticky hlásí k podmětu? Co by mohlo být příčinou tohoto jevu?

Chápu-li autorčinu argumentaci správně, spatřuje tuto příčinu (především) v tom, že reflexivum a subjekt referují k téže entitě. Pokusím se nyní vyjádřit tuto myšlenku podrobněji:

Mějme kupř. tuto větu (tyto věty): *Poznal ho jako mladý profesor / mladého profesora*. V tomto případě je velmi důležité, který pád konstrukci *jako* + substantivum přidělíme, protože podle toho vnímatel přisoudí příslušný atribut⁵ (být profesorem) jedné, anebo druhé osobě, buď osobě odpovídající agentu, anebo osobě odpovídající pacientu⁶, poznávšímu, anebo poznanému. Mějme nyní tuto větu: *Už se viděl jako prezident republiky*. Reflexivum signalizuje totožnost agentu a pacientu, vidící a viděný jsou tatáž osoba, tudíž nehrozí nebezpečí, že by mohl vnímatel přisoudit příslušný atribut (být prezidentem) nesprávné entitě. Proto může být doplněk⁷ realizován vždy stejnou, nominativní, pádovou formou. Právě popsaná může být příčinou toho, že: ačkoliv je se akuzativ ve funkci objektového komplementu, doplněk se formálně syntakticky vztahuje k subjektu.

Tato myšlenka jistě není neopodstatněná, domnívám se však, že lze její váhu (a tím i váhu argumentace J. Panevové) významně oslabit. Uvedu dvě skutečnosti, které mě vedou k pochybnostem o výstižnosti autorčiny argumentace:

- 1) Pro delší tvar *sebe*, o jehož akuzativnosti a větněčlenské platnosti se nepochybuje, je také charakteristická koreference se subjektem, přesto však u něj nepozorujeme ani slabou tendenci k tomu, co se (takřka?) bezvýjimečně děje u krátkého *se*: důsledně *Vidí se tam celá*, a nikoli **Vidí se tam celou* vs. důsledně *Sebe tam vidí celou*, a nikoli **Sebe tam vidí celá*.
- 2) Také u krátkého *se* by mohlo mít sémanticky distinktivní platnost rozlišování mezi nominativní a akuzativní formou doplnku: *(Na)kreslil se opilý = Když se kreslil, byl opilý* vs. **(Na)kreslil se opilého = Nakreslil obrázek, na kterém je opilý; Napsal se na soupisku jako kapitán = Napsal se tam, protože je kapitán / z pozice kapitána* vs. **Napsal se na soupisku jako kapitána = Napsal se tam a přisoudil si tam roli kapitána*. I když by tedy rozlišování mezi

5 Samozřejmě tu nemám na mysli atribut ve větněčlenském slova smyslu.

6 Teď nejde o to, zda je termínů „agens“ a „patiens“ užito/užíváno přiléhavě.

7 Pro jistotu ještě dodávám, že pro tuto studii není důležité, zda je v ní termínu „doplněk“ užíváno zcela náležitě.

nominativním a akuzativním doplňkem mohlo mít schopnost lišit význam výpovědi, užívá se (téměř?)⁸ výhradně nominativu.

Důsledné uplatňování akuzativu u *sebe* a (naopak) důsledné uplatňování nominativu u *se* podle mě zpochybňuje hypotézu o koreferenci jako příčině neshody doplňku s reflexivem *se* (při zachování jeho akuzativnosti); skutečnosti uvedené v bodech 1) a 2) spíše znovu staví do popředí hypotézu (popř. interpretaci) původní, tedy: *Sebe* je akuzativ s větnečlenskou funkcí, a proto se s ním doplněk důsledně shoduje, *se* není pádový tvar s funkcí větneho členu, a proto se doplněk důsledně shoduje se subjektem.

3. OTÁZKA EXISTENCE GENITIVNÍHO SE:

Oliva zařadil do své argumentace proti akuzativnosti *se* (zdánlivě paradoxně) i velmi zajímavý (a rozhodně relevantní) pokus o zpochybnění platnosti známého tvrzení o neexistenci genitivního *se* v současné češtině. Tvrdí, že můžeme-li na základě srovnání vět *Myla děti* a *Myla se* soudit o *se* druhé věty, že je to akuzativ zvrtného zájmena, můžeme také (analogicky) na základě konfrontace syntagmat *mytí dětí* a *mytí se* soudit o *se* druhého syntagmatu, že jde o genitiv zvrtného zájmena (viz Oliva 2001, s. 202 nebo i Oliva 2000, s. 170). Problém je však v tom, že tato úvaha dostatečně nerespektuje podmínky/kritéria výše uvedeného testu, podle něhož je namístě uvažovat o akuzativnosti pouze tehdy, je-li *se* substituovatelné nepřízvučnými formami *tě* a *ho* a přízvučným reflexivem *sebe*. Při úvahách o existenci *se* genitivního by tedy měly být (analogicky) respektovány tytéž podmínky – např. pro větu *Kritizoval se* má smysl klást otázku zájmenné, akuzativní a objektové platnosti *se*, poněvadž jsou možné věty *Kritizoval tě*, *Kritizoval ho* a *Kritizoval sebe*; spojení jako *kritizování se*, *upřednostňování se* či *chválení se* však nejsou nahraditelná spojeními **kritizování ho*, **kritizování tě*, **upřednostňování ho* atd., a tudíž nejsou splněny podmínky uvedeného testu. Na to

8 Proč jsem tu použil formulace „(téměř?) výhradně“ a o něco výše „(takřka?) bezvýjimečně“: souvisí to s tím, co jsem napsal v poznámce č. 3. A dodávám, že ani mé jazykové povědomí nevyklučuje tuto potencialitu.

upozorňuje i Komárek (2001), když píše: „Paralelnost spojení *mytí dětí* [...] a *mytí se* (?), jež klade otázku existence enklitického genitivního tvaru *se*, je pouze teoretická – neexistuje např. ani věta *mytí tě // tebe zdržuje matku*.“ (s. 208).

Panevová (2001) komentuje Olivův argument následovně: „Tímto příkladem a tvrzením, které z něj logicky plyne, poukázal Oliva skutečně na jistou nekonsistenci, která ovšem může vést jak k hypotéze jím zastávané (částice je ne-sklonná), tak i k hypotéze, zda u *se* nedošlo k morfologickému synkretismu Gen/Akuz, jaký známe z paradigmatu životných maskulin.“ (s. 83). I v tomto případě tedy Panevová uznává relevantnost, závažnost Olivovy argumentace proti akuzativnosti *se*, a i v tomto případě se snaží nalézt (proti)argument, v důsledku něhož by nebylo nutné přijmout závěr, že akuzativní *se* v dnešní češtině neexistuje. Prozatím poznamenám k Panevové argumentaci dvě věci: 1) Měl-li bych uvažovat o analogickém vzniku pádového synkretizmu u *se*, hledal bych jeho zdroj/základ/stimul spíše u reflexiva *sebe* než u životných maskulin (akuz. *sebe* – gen. *sebe*), tedy u prostředku, který má k *se* v systému jazyka blíže, který s ním má více společných rysů; 2) Nezdá se mi pravděpodobné, že by u *se* mělo dojít ke vzniku genitivního tvaru za účelem rozvíjení verbálních substantiv, zatímco existující genitivity *tě a ho* (*Bojím se tě, Bojím se ho, Bojím se matky*) by se v této funkci neuplatňovaly (*zhodnocení se* vs. **zhodnocení tě, *zhodnocení ho*).

Olivovy příklady, syntagmata jako *vychvalování se*, tedy výše formulovanému testu nevyhovují, podařilo se mi však najít i takové konstrukce, které jeho podmínky splňují: *Už se mam plný zuby, Už se mam vážně dost* (jako *Už tě (gen.) mam plný zuby, Už ho (gen.) mam plný zuby, Už mam tý holky (gen.) plný zuby, Hlavně sebe (gen.) už mam plný zuby, ostatní mi nevadí*). Pouze v takovýchto případech má podle mého názoru smysl klást otázku existence genitivního *se* v češtině.

Jak by bylo možné postupovat při zjišťování toho, má-li čeština takové *se*, o němž bychom mohli uvažovat jako o genitivním za týchž podmínek, za nichž má smysl klást otázku *se* akuzativního?:

Bylo by zapotřebí najít dostatečný počet nereflexivních sloves, která mají na pravé straně gramatického větného vzorce symbol Sgen. Ne zcela přesně řečeno:

Pokud by byla taková slovesa doplňitelná genitivními tvary *tě* a *ho* a genitivem *sebe*, ale nebyla by doplňitelná reflexivem *se*, mohli bychom pokládat za velmi pravděpodobné, že genitivní *se* neexistuje.

Shromáždil jsem např. tato nereflexivní slovesa s genitivní valencí: *Nakonec jsem přece jenom dosáhl svého cíle* (gen.), *Docílil jen toho* (gen.), *že se všem zprotivil*, *Ve svém oboru došel uznání* (gen.) *mnoha odborníků*, *Pacient vyčkal příchodu* (gen.) *sestry*, *Musel zanechat kouření* (gen.) *a konzumování alkoholických nápojů*, *Nech už toho věčného obviňování* (gen.), *Využili jsme výhod* (gen.), *kteřé nám poskytl náš podnik*, *Nezneužívej mé dobroty* (gen.), *Pozbyl matky* (gen.) *své i otce svého*. Myslím, že by nebylo korektní, noremní říci třeba **Dosáhl jsem tě*⁹, **Docílil jsem tě*, **Docílil jsi sebe*, **Došel tě* (gen.), **Došel sebe* (gen.), **Zanechám tě* (gen.), **Zneužil jsem tě* (gen.) atp. Myslím, že zde hraje roli (také) to, že se uvedená slovesa „vzpírají“ spojování se jmény označujícími živé bytosti, živé tvory (*docílit něčeho* / **někoho*, *Vyčkal příchodu té ženy* / **Vyčkal té ženy*, *Dosáhl věhlasu svého učitele* / **(popř. ?)Dosáhl svého učitele*, *Zanech kontaktů s tou ženou* / **(popř. ?)Zanech té ženy* atp. Uvedená slovesa neumožňují ověřit (ne)existenci genitivního *se* výše popsáním způsobem.

V závěru tohoto oddílu se vyjádřím ještě k jednomu Olivovu argumentu, úzce souvisejícímu s jeho pokusem o zpochybnění platnosti tvrzení o neexistenci genitivního *se*. V domnění, že prokázal existenci genitivního *se*¹⁰, pokouší se autor zformulovat příčinu/příčiny negramatičnosti následujících dvou vět: 1. **Bál se se*; 2. **Chce se snad někdo bát se?* Píše toto: „Negramatičnost příkladů (9)(b), (d)¹¹ je triviálním důsledkem toho, že *se* je (samostatný) morfém, který se nemůže u jednoho tvaru slovesa vyskytovat dvakrát, a to ani v případě, kdy by oba výskyty měly různé funkce. Příklad (9)(d), který ilustruje situaci, kdy by jedno *se* „vyšplhalo“ k nadřazenému slovesu, je uveden proto, aby bylo zřejmé, že negramatičnost (9)(b) není dána pouze opakováním dvou klitických reflexiv

9 Leda snad jen aktualizovaná vyjádření typu *Konečně jsem tě dosáhl, můj vysněný cíl* atp.

10 Užívám tu této formulace, i když je z Olivových textů zcela zřejmé, že neuznává existenci ani *se* genitivního, ani akuzativního.

11 (9)(b) je věta **Bál se se* a (9)(d) je věta **Chce se snad někdo bát se?*

v jedné klitické skupině.“ (Oliva 2001, s. 205). Toto autorovo dokazování je však podle mě chybné, a to z následujícího důvodu: Případné druhé *se* (genitivní) by v uvedené pozici stát nemohlo (i kdyby prokazatelně existovalo)¹², protože v ní nemohou stát ani formy *tě* a *ho*: nejsou možné věty **Chce se snad někdo bát tě?*, **Chce se snad někdo bát ho?* ani věty **Chce tě snad někdo bát se?* a **Chce ho snad někdo bát se?*. Náležitě je *Chce se tě snad někdo bát?* a *Chce se ho snad někdo bát?*. Druhá věta by tedy (v tomto případě) měla mít podobu **Chce se se snad někdo bát?*, a obě klitika by se tak opět dostala k sobě, bezprostředně vedle sebe, do jedné klitické skupiny.

Při hledání příčin negramatičnosti věty **Bál se se* je třeba postupovat jinak. Lze myslím dokázat, že by byla negramatická, i kdyby existovalo genitivní *se*. Věty **Představil si se* (či **Představil se si?*; ve funkci prezidenta), **Namaloval si se* (či **Namaloval se si?*), **Líbí se si* a **Smál se si* jsou negramatické, ačkoliv existují *se* a *si*, u nichž není nesmyslné klást otázku akuzativnosti, resp. dativnosti.¹³ Z toho plyne, že by věty jako **Bál se se* nebo **zbavil se se* byly nepřípustné, i kdyby genitivní *se* prokazatelně existovalo.

K otázce (již se Oliva dotkl), zda je příčinou negramatičnosti vět jako **Namaloval si se*, **Představil si se* atp. přítomnost „dvou klitických reflexiv v jedné klitické skupině“ (s. 205) a/nebo příslušnost dvou příklonných reflexiv k témuž slovesu, řeknu v této práci pouze následující: 1. Zvláště v mluveném projevu nejsou myslím nepřípustné konstrukce jako *Bát se si zakazují*, *Opít se si nedovolím* atp. Uznáme-li přípustnost takovýchto konstrukcí, potom platí, že bezprostřední sousedství dvou reflexivních klitik patřících k různým slovesům není zcela vyloučeno. 2. V češtině existuje silná tendence omezovat počet reflexivních klitik v jedné větě, a to i tehdy, když se jedná o taková reflexiva, která patří k různým slovesům a která by mohla být ve větě umístěna odděleně (*Rozhodl se vydat policii* spíše než *Rozhodl se vydat se policii* (*Rozhodl se vydat tě policii* a *Rozhodl se vydat ho policii* je možné, spolu s *Rozhodl se tě vydat policii* a *Rozhodl se ho vydat policii*)).

12 Nyní odhlížím od toho, že jsem ukázal, že ve výjimečných případech se vyskytuje i takové *se*, které splňuje podmínky testu, který by měl prověřovat, zda je či není určité *se* pádovým tvarem (*Už se mam plný zuby*).

13 Věty *Představil si tě/ho/sebe*, *Namaloval si tě/ho/sebe* a *Líbí se ti/mu/sobě* jsou samozřejmě možné.

Na otázku, zda je negramatičnost vět typu **namaloval si se* způsobována pouze výskytem dvou reflexivních klitik „v jedné klitické skupině“, nebo také příslušností dvou reflexivních klitik k témuž slovesu, odpovídám ještě takto: Kdyby měla dvě reflexivní klitika patřit k témuž slovesu, musela by stát v jednom přízvukovém taktu, a to je nepřipustné. V hovorů sice nelze vyloučit například konstrukci *bát se si zakazují*. Avšak zde by byla mezi oběma reflexivy realizována pauza a každé z nich by patřilo do jiného přízvukového taktu.

Ani jednu z Olivou zmiňovaných příčin negramatičnosti vět typu **představil si se (ve funkci prezidenta)* nelze vyloučit, protože pravděpodobně platí, že klitika patřící k témuž slovesu se vyskytují v jednom přízvukovém taktu a že reflexivní klitika patřící k různým slovesům se nemohou vyskytovat v jednom přízvukovém taktu.

4. PŘÍKLONKA SE A AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ:

Při svém pokusu prokázat neakuzativní, nezájmenný a nevětněčlenský status elementu *se* pracuje K. Oliva také s následujícími větami: s otázkou *Co Jana udělala, když přišla domů?* a s odpověďmi na ni *Umyla děti, Umyla se a Umyla sebe* (s. 202). Píše, že podle analogie s větou *Umyla děti* by akuzativní *se* ve větě *Umyla se* muselo stát v ohnisku, rématu výpovědi, což je prý však v rozporu s předpokladem, že příklonné tvary zájmen v ohnisku stát nemohou. Tento rozpor lze podle autora vyřešit tak, že budeme *se* považovat za „částici bez vlastního významu a bez větněčlenské platnosti“ (s. 203), a tak ho vyjmeme z členění výpovědi na východisko a jádro. Tato úvaha je podle mého názoru chybná možná hned z několika důvodů. Zprv¹⁴: Do rématu patří ty části / složky věty, které jsou kontextově nezapojené (myslí se samozřejmě předcházející kontext), které přinášejí nějakou novou informaci. Platí však toto o reflexivu *se* věty (odpovědi) *Umyla se*? Vždyť toto reflexivum odkazuje ke konateli, který je v otázce vyjádřen propriem *Jana*. Leda bychom snad za onu novou informaci poskytovanou reflexivem *se* považovali to, že denotát propria *Jana je objektem, patientem*

14 Na toto mě při semináři upozornil jeden student.

toho děje, který sám vykonává. Zadrugé: Není pravda, že příklonky nemohou stát v rématu, je pravda, že v něm nemohou stát samy. V odpovědi *Umyla se* však není celý slovesný tvar součástí tématu, do něj patří jeho část *-la* (*Umyla – udělala, Jana*), část *umy-* přináší novou informaci, explicitně vyjadřuje děj, který Jana vykonala, „udělala“. Kdyby byla autorova úvaha správná, nemohli bychom považovat za akuzativ ani tvar *tě* v následující sekvenci výpovědí: Dítě se ptá matky: *Mami, co budeš dělat, až přijdeme domů?* Matka odpovídá: *No, ze všeho nejdřív tě vykoupu. Pak večere, večerníček a hurá na kutě.* Zatřetí: Není mi jasné, proč bychom měli element *se* (v případě, že bychom mu upřeli větně-členskou, zájmennou a akuzativní platnost) považovat za prostředek „bez vlastního významu“. Stále by přece zůstal jednotkou informující vnímatele o tom, že konatel děje je současně i jeho objektem.

5. KOREFERENCEČNÍ MOŽNOSTI SE A SEBE:

Nevětněčlenský, nezájmný a neakuzativní status *se* autor vyvozuje také z nestejných možností příklonných a přízvučných reflexiv koreferovat s jinými prvky větné struktury. Příklonné tvary mohou (podle autora) odkazovat pouze k hloubkovému subjektu toho slovesa, ke kterému patří, zatímco přízvučné tvary mohou odkazovat i k hloubkovým subjektům jiných sloves. Uvádí tyto příklady: [*Vedoucí diplomové práce*]_i doporučil *Petrovi*_j citovat *sebe*_{i/j}. [*Vedoucí diplomové práce*]_i doporučil *Petrovi*_j citovat *se*_{*i/j} (s. 203).¹⁵ Především je myslím namístě otázka, zda je Olivova interpretace koreferenčního potenciálu reflexiva *sebe* náležitá. Mějme kupř. tyto věty: *Radím ti neupřednostňovat sebe před ostatními, Doporučuji ti nechválit stále jen sebe, Radil mu milovat jen sebe, Nutil ho mít rád jen sebe.* Pro mé jazykové povědomí je zde odkazování reflexiva k subjektu verba finita nepřijatelné, což platí i o autorově příkladu [*Vedoucí diplomové práce*] doporučil *Petrovi* citovat *sebe*. Za korektní bych považoval jen věty *Radím ti neupřednostňovat mě/mne před ostatními, Doporučuji ti nechválit stále jen mě/mne, Radil mu milovat jen jeho (samého), Nutil ho*

15 Indexy autor vyjadřuje koreferenční možnosti uvedených reflexiv, hvězdička znamená, že *se* nemůže odkazovat k hloubkovému subjektu slovesa *doporučil*.

mít rád jen jeho (samého). Ptám se, zda při autorově interpretaci koreferenčních možností reflexiva *sebe* ve větách jako [*Vedoucí diplomové práce*] doporučil *Petrovi citovat sebe* nedošlo k jakési kontaminaci s větami jako [*Vedoucí diplomové práce*] doporučil *Petrovi k citování sebe*, kde jde však o jiné *sebe*, o *sebe* patřící k verbu finitu.

I kdybychom však připustili, že autorem popsané koreferenční rozdíly existují, že třeba ve větě *Nutil ho uznávat sebe* může reflexivum někdy odkazovat i k hloubkovému subjektu slovesa *nutil*, je otázka, zda z toho můžeme přímo vyvozovat i nevětněčlenský, nezájmenný a neakuzativní status reflexiva *se*.

Myslím, že platí:

1. Pokud jsou *se/si* nedílnými součástmi svých sloves, mohou referovat jen k jejich hloubkovým subjektům.
2. Mohou-li *sebe* a *sobě* odkazovat k hloubkovým subjektům více sloves, mají platnost větných členů.

Z toho plyne, že nemožnost odkazování k subjektům různých sloves je jen nutnou podmínkou morfémového statutu krátkých reflexiv, nikoliv také podmínkou postačující. Docházím tedy k závěru, že z nestejných možností koreference krátkých a dlouhých tvarů nelze automaticky vyvozovat, že *se/si* nejsou zájmeny a větnými členy.

6. REFLEXIVUM SE VE SPOJENÍ S PŘÍKLONKAMI *TI*, *MU* A *MI*:

V tomto oddíle upozorním na jeden jev, který lze podle mého názoru připočítat k argumentům hovořícím proti tvrzení, že má dnešní čeština akuzativní *se* s funkcí objektového komplementu. Také tento argument je založen na srovnání forem *tě* a *ho* s formou *se*, respektive na zjištění odlišného chování *tě* a *ho* oproti reflexivnímu *se*; v tomto případě však nepůjde o záležitost kongruenční, nýbrž slovoslednou.

Mějme následující věty:

Nakreslila ti ho do památníku (dat. akuz.)
Nakreslila mu tě do památníku (dat. akuz.)
Nakreslila mu ho do památníku (dat. akuz.)
Nakreslila mi tě do památníku (dat. akuz.)
Nakreslila mi ho do památníku (dat. akuz.)

ALE

Nakreslila se ti do památníku (akuz.? dat.)
Nakreslila se mu do památníku (akuz.? dat.)
Nakreslila se mi do památníku (akuz.? dat.)

nebo

Popsal ti ho dostatečně (dat. akuz.)
Popsal mu tě dostatečně (dat. akuz.)
Popsal mu ho dostatečně (dat. akuz.)
Popsal mi tě dostatečně (dat. akuz.)
Popsal mi ho dostatečně (dat. akuz.)

ALE

Popsal se ti dostatečně (akuz.? dat.)
Popsal se mu dostatečně (akuz.? dat.)
Popsal se mi dostatečně (akuz.? dat.)

nebo

Vyfotím ti ho (dat. akuz.)
Vyfotím mu tě (dat. akuz.)
Vyfotím mu ho (dat. akuz.)

ALE

Vyfotím se ti (akuz.? dat.)
Vyfotím se mu (akuz.? dat.)

nebo

Doporučuješ mu ho jako poradce (dat. akuz.)
Doporučuješ mi ho jako poradce (dat. akuz.)

ALE

Doporučuješ se mu jako poradce (akuz.? dat.)

Doporučuješ se mi jako poradce (akuz.? dat.)

V těchto větách se akuzativy *tě* a *ho* a reflexivum *se* kombinují s příklonnými dativy *ti*, *mu* a *mi*. Příklonky tu musejí stát bezprostředně vedle sebe. Akuzativy *tě* a *ho* stojí vždy za dativy *ti*, *mu* a *mi*, kdežto reflexivum *se* je vždy v prepozici. Pak se ovšem nabízí následující úvaha: Kdyby v těchto (a jim podobných) případech bylo *se* akuzativem, mělo by stát (tak jako akuzativy *tě* a *ho*) v postpozici – to, že tomu tak není, zpochybňuje akuzativní statut reflexiva *se*. Mohla by být vznesena námitka, že toto postavení reflexiva není nijak zvláštní, neobvyklé: *Směje se ti*, *Zdá se mu*, *Vrací se mi z cesty*, *Ztrácí se ti před očima*. Právě to je však podstatou tohoto argumentu – myslím, že pochybnost o akuzativním a větněčlenském statutu *se* ve větách typu *Nakreslil se mu do památníku* (tedy *se* nahraditelného *sebe*, *tě* a *ho*) vzbuzuje právě ta skutečnost, že *se* tu reflexivum nechová jako příklonné akuzativy *tě* a *ho*, nýbrž jako *ta se*, u nichž o akuzativnosti vůbec neuvažujeme.¹⁶

7. KE STANOVISKU P. KARLÍKA:

Mezi autory zastávajícími názor, že současná čeština akuzativní *se* nemá, zaujímá nejvyhraněnější stanovisko P. Karlík – nejen že nepovažuje krátké reflexivum za pádový tvar, ale ani klitika *tě* a *ho* nepokládá za prototypické pádové formy, shledává u nich i některé vlastnosti afixální:

„Je, jak známo, nepochybné, že krátké/slabé tvary osobních zájmen nereflexivních i reflexivních jsou klitika, ale rozdíl mezi krátkými/slabými a dlouhými/silnými tvary se netýká jen přízvučnosti a slovosledu, ale i morfosyntaxe, srov. např. Esvan (1989, 1997); o tom, že mají jakožto klitika vlastnosti, jaké mají morfémy povahy afixů, svědčí kontrast s příslušnými tvary dlouhými/silnými, které

16 Už Havránek (1928, s. 152n.) uvádí tento jev jako signál pozbývání pádovosti; já zde upozorňuji na to, že se dnes týká i všech těch *se*, která splňují podmínky výše uvedeného testu (samozřejmě s výjimkou sloves, která se nepojí s dativem, jako třeba **Vidím někoho/něco někomu/něčemu*).

mají povahu NP, využívající známý test koordinace (**Holí se a Pavla, *Holí ho a Pavla* x *Holí sebe a Pavla, Holí jeho a Pavla*) a nemožnost jejich samostatného užití: *Kohos holil?* – **Ho / *Se* x *Kohos holil?* – *Jeho / Sebe*. Nelze proto k nim ani připojit vztaznou větu: **Fandil mu, kterého pokládal za nejlépe připraveného* x *Fandil jemu, kterého pokládal za nejlépe připraveného*. Celou věc je však nutné interpretovat nikoli dichotomicky, nýbrž graduálně: krátké tvary reflexivních osobních zájmen jsou více morfémy (afixy typu mobile) než krátké tvary zájmen nereflexivních. Dokazuje to známý Havránek (1928, s. 140) test, byť navržený a použitý s trochu jiným cílem, využívající shody s kopredikátem: *Petr se umyl celý* (*se* je morfém s povahou afixů – tvoří se jím médium, proto shoda kopredikátu s NP v Nom) x *Petr umyl sebe celého* (*sebe* je NP v Ak, proto shoda kopredikátu s NP v Ak) – *Petr ho umyl celého* (morfémová povaha *ho* je slabší než *se*, proto shoda kopredikátu s Ak); srov. také Oliva (2000) a Karlík (1999).“ (Karlík 2000, s. 173n.).¹⁷

Autor správně poukazuje na to, že také formy *tě* a *ho* postrádají některé vlastnosti, které jsou u (akuzativních) pádových tvarů obvyklé (k uvedeným můžeme připočítat i nespojování s předložkami, např. **Vidí na tě/ho/se*¹⁸); navržené graduální pojetí vztahu mezi *tě*, *ho* a *se* pokládám za opodstatněné. Pokusím se teď se zřením k tomuto pojetí interpretovat jednu výše diskutovanou skutečnost, a to stále častější výskyt konstrukcí typu *upřednostňování se*, a naopak neužívání, popř. jen velmi sporadické užití,¹⁹ konstrukcí typu *upřednostňování tě/ho*.

-
- 17 V Karlík (1999) je představen (a argumenty podložen) pouze názor, že žádné *se* není akuzativ, o povaze *tě* a *ho* se tu nehovoří
- 18 Nepřekvapilo by mě, kdyby teď některý čtenář na okamžik zapochyboval o náležitosti použití hvězdičky. Odhaduji, že by to mohlo být způsobeno jeho zkušeností s texty staršího data: Uvedme třeba z Jiráskova *Proti všem* souvětí *A když kýchaje se odmlčel, pozvedla novicka hlavu, pohlédla plaše před se do kraje a zeptala se mdle ...* nebo ze Sládkovy básně *Ukolébavka* strofu *Spi, synáčku, spi, / hezky se ti sni, – / já se budu na tě dívat, / ptáčekové ti budou zpívat / v naší jabloni* anebo první polovinu třetí sloky dodnes zpívané písně *Narodil se Kristus Pán: Clověčenství naše, / veselme se, / ráčil vzítí na se, / radujme se*.
- 19 Dnes, v době internetu, kdy je (nejen) písemně fixováno obrovské množství textů (i těch formulovaných bez přípravy a bez jakékoli následné korekce), je dohledatelné i to, o čem bychom dříve asi bez zaváhání prohlásili, že to neexistuje; to platí i o spojení verbální

Panevová nabízí hypotézu (analogického) vzniku genitivního tvaru *se*, avšak: Krátké reflexivum dlouhodobě ztrácelo vlastnosti typické pro pádové tvary (spojování s předložkami, shodu s doplňkem aj.), a tím přestávalo být pádem; nepovažují proto za pravděpodobné, že by konstrukce jako *pohanění se* byly projevem obratu v tomto směřování, spíše je myslím nasnadě se ptát, zda se nejedná o další projev oné dlouhotrvající tendence. Nabízí se podle mě toto vysvětlení: Spojení jako *kritizovat se*, *upřednostňovat se* nejsou rozčlenitelná na infinitiv a jeho objekt, jejich *se* není pádovým tvarem, akuzativem, nýbrž morfémem, těsně spojeným se svým slovesem, proto si ho může sloveso podržet i po transpozici ve verbální substantivum; *tě a ho* jsou méně morfémy, vykazují i rysy pádových tvarů, akuzativů (shoda s doplňkem), a proto se nevyskytují ve spojení s verbálními substantivy, leda snad jen velmi výjimečně.²⁰

8. K ARGUMENTU A. HUDOUSKOVÉ:

Pokus o předložení nového argumentu ve prospěch tvrzení, že současná čeština nemá akuzativní *se*, najdeme v práci A. Hudouskové (2009). Příslušnou pasáž zde uvádím v plném znění:

„Olivovo tvrzení lze doplnit Kaynovým (1975) argumentem formulovaným pro románské jazyky, který potvrzuje, že sémanticky reflexivní slovesa *se* v kauzativních konstrukcích nechovají jako tranzitivní, ale jako intransitivní slovesa, jak je ukázáno v příkladu (5). Zatímco v případě tranzitivního slovesa je agens v začleněné větě ve formě nepřímého objektu s předložkou *á*, u intransitivních a sémanticky reflexivních sloves je přímým objektem, tedy bez předložky *á*.

substantivum + *tě/ho* (doklady z internetu: *K vyvyšování ho nad ostatní není žádný důvod; Za b) bych se měla mírnit v tom chválení tě, protože po tom už bych...*).

20 Důvody proč nepovažovat *se* v syntagmatech jako *malování se* za genitiv nabízí (z pozic transformační generativní gramatiky) L. Veselovská (2001, s. 23). V *Mluvnici češtiny 2 se*, pokud jde o spojení verbální substantivum + *se*, dočteme toto: „VS se liší od jiných typů dějových substantiv tím, že si mohou při transpozici reflexivního slovesa v substantivum zachovat reflexivní zájmeno *se* (řídce i *si*). To pak zaujímá neměnnou pozici těsně za VS a nabývá vlastně funkce volného slovotvorného formantu.“ (s. 140).

- (5) a. Pierre a fait faire le devoir á Jeanne.
 Petr nechal udělat úkol Janě.
- b. Pierre a fait travailler (*á) Jeanne.
 Petr nechal pracovat Janu.
- c. Pierre a fait (*á) les enfants se laver.
 Petr nechal děti se mýt.

Ačkoli tento test není bezvýhradně převoditelný na češtinu, lze pozorovat jistou strukturní podobnost, zachycenou v příkladu (6). Agens začleněného tranzitivního slovesa může být jak v akuzativní, tak v dativní formě. Naproti tomu agens začleněného intransitivního a sémanticky reflexivního slovesa se v kauzativní konstrukci může objevit pouze v akuzativu.

- (6) a. Petr nechal děti / dětem napsat domácí úkol.
 b. Petr nechal děti / *dětem pracovat.
 c. Petr nechal děti / *dětem mýt se ve studené vodě.

I tento test tedy nepřímou potvrzuje závěr učiněný pro češtinu na základě shody v sekundární predikaci, že česká sémanticky reflexivní slovesa jsou intransitivní.“ (Hudousková 2009, s. 296n.).

Domnívám se, že autorkou navržený test není zcela přesvědčivý, sporná je podle mého názoru především gramatičnost vět, v nichž má agens začleněného tranzitivního slovesa formu dativu. Dal jsem třiceti rodilým mluvčím k posouzení následujících dvacet vět:

- Petr nechal děti / dětem napsat domácí úkol*
Trenér nechal hráče / hráčům nacvičovat novou akci
Velitel nechal vojáka / vojákovi uklidit celou budovu
Šéfkuchař nechal kuchtíka / kuchtíkovi umýt všechno nádobí po svatební hostině
Nechala ho / mu za trest vyčistit všechny boty

Nechal koncipienta / koncipientovi připravit všechny podklady pro soudní jednání

Po tréninku vás / vám nechám uklízet celé hřiště

Nechali ho samotného / mu samotnému strážit přes noc celý objekt

Ředitelka nechala nového mladého učitele / novému mladému učiteli vést maturitní třídu

Nechali babičku / babičce hlídat vnoučata

Všichni respondenti (podle očekávání) bez výhrad uznali gramatičnost všech vět s akuzativem. Všechny věty s dativem byly hodnoceny buď jako negramatické, nebo si respondenti nebyli jejich (ne)přijatelností zcela jisti; nejméně výhrad jsem zaznamenal proti větě *Nechali babičce hlídat vnoučata*. To ovšem navozuje otázku, zda jistá tolerance k větám typu *Nechali babičce hlídat vnoučata*, *Nechali mu sledovat pacienta* či *Nechám ti ten účet zaplatit* není výsledkem kontaminování těchto sporných struktur s nepochybně korektními syntaktickými strukturami typu *Nechali babičce vnoučata na hlídání / aby je hlídala*, *Nechali mu ho tam na sledování / aby ho sledoval* či *Nechám ti tu ten účet k zaplacení / abys ho zaplatil*, v nichž má však sloveso *nechat* poněkud jiný význam než v autorkou navrhovaných testovacích větách.

9. JEŠTĚ NĚKOLIK ÚVAH VE PROSPĚCH / V NEPROSPĚCH TVRZENÍ O EXISTENCI AKUZATIVNÍHO SE:

1. ÚVAHA:

Postavme proti sobě tyto dvě dvojice:

1) *tě* (akuz.) *tebe* (akuz.)

2) *se* (?) *sebe* (akuz.)

Nepochybujeme o tom, že výrazy *tebe* a *sebe* jsou akuzativními tvary zájmen (*Sebe a tebe uvedl jako nejlepší pracovníky závodu.*). Výraz *tě* je nepochybně také akuzativem zájmena (*Uvedl tě jako nejlepšího pracovníka závodu.*). Pomineme-li fonémovou diferenci /t/ – /t̃/, můžeme konstatovat, že se reflexivum

se odlišuje od svého delšího protějšku právě tak, jak se odlišuje **akuzativ tě** od svého delšího protějšku *tebe*. Dále platí, že mezi *se* a *tě* je táž formální odlišnost jako mezi **akuzativy sebe** a *tebe*. Tak jako mají **akuzativy tě** a *tebe* týž význam, mají ho rovněž reflexiva *se* a *sebe*. *Se* i *sebe* signalizují, že patientu i agentu slovesného obsahu odpovídá týž denotát. Dále platí, že **akuzativ tě** je substituován delším tvarem *tebe* za týchž podmínek, za kterých je reflexivum *se* substituováno tvarem *sebe* (*Zbožňuje tě. Tebe zbožňuje, mě nenávidí. Zbožňuje tebe a jeho. Nedá na tebe dopustit. Pochválil se. Sebe pochválil, mě zkritizoval. Pochválil sebe a jeho. Je na sebe pyšný.*).

Tento nemalý počet shod mezi reflexivem *se* a akuzativem *tě* by nás mohl vést k názoru, že *se* je akuzativ.

Přidejme k předešlým dvojicím ještě tyto dvě:

3) *ti* (dat.) *tobě* (dat.)

4) *si* (?) *sobě* (dat.)

Důležité je hlavně to, že akuzativní a dativní tvary *tě* a *ti* vytvářejí po formální stránce stejnou opozici jako reflexiva *se* a *si*. Tento fakt by nás mohl vést k názoru, že *se* a *si* jsou pádové tvary (akuzativ a dativ).

2. ÚVAHA:

Nereflexivní protějšky syntagmat jako *viděla se, považují se za, napíšeš se* nebo *budu se pokládat za* (tzn. *viděla, považují za* atd.) vyžadují pravovalenční doplnění akuzativem podstatného jména nebo zájmena. Věty bez tohoto doplnění by byly gramaticky nesprávné: **maminka viděla v zrcadle, *považuji za odborníka, *napíšeš do sestavy našeho mužstva?, *budu pokládat za hlupáka*. Ty samé věty s reflexivními syntagmaty jsou však gramaticky v pořádku: *maminka se viděla v zrcadle, považují se za odborníka, napíšeš se do sestavy našeho mužstva?, budu se pokládat za hlupáka*. Neplyne z toho, že byla splněna nutná podmínka gramatické správnosti (totiž doplnit sloveso akuzativem), a že jsou tedy reflexiva takovýchto vět akuzativy zvratného zájmena? Je jistě pravda, že v uvedených větách plní *se* stejnou funkci jakou plnívají akuzativy substantiv nebo

zájmen. Touto funkcí je informovat o patientu slovesného obsahu. Reflexiva se jí plní tak, jak to činí reflexiva *sebe* – říkají, že patientem je agens. Svou funkcí tedy reflexiva se vyhovují pojmu akuzativ. Pád však tradičně nepojímáme jenom jako funkci (jenom jako něco, co slouží k signalizaci vztahu označovaného k slovesnému obsahu nebo k jiným složkám propozice). Pád je syntagma, které je i po formální stránce analyzovatelné na část lexikální a část gramatickou. Touto gramatickou částí je pádová koncovka. Na základě srovnání reflexiva se s akuzativem *tě* a s reflexivem *si* se zdá, že je splněna i uvedená podmínka formální členitosti pádového tvaru.

3. ÚVAHA:

Mějme věty *odsoudili ho chudáka na deset let, proč ho neřáda ještě podporujete?, že ho tu prevíta stále trpíte?! a snad ho nedouka nepřijmou do PLKu*. Tyto věty obsahují kvalifikující substantivum v akuzativu, které se váže k akuzativnímu tvaru zájmeně třetí osoby. Věty, které mají místo akuzativu *ho* reflexivum *se*, kvalifikující substantivum v akuzativu neobsahují (**za to se chudáka odsoudil k týdennímu postu, *napsal se nedouka do seznamu nejvzdělanějších lidí naší země, měl se hlupáka za velkého odborníka*). Může-li se kvalifikující substantivum v takovýchto větách objevit, pak pouze v nominativu (*za to se chudák odsoudil k týdennímu postu*). Domnívám se, že tato skutečnost zpochybňuje akuzativní, zájmenný a větněčlenský statut reflexiva *se*.

4. ÚVAHA:

Infinitivy ve větách jako *viděl ho čutat mičudu celé odpoledne* nebo *slyšel jsi někdy zpívat Karla Zicha?* bývají určovány jako takzvané objektové doplňky. Tvrdí se, že mají dvojí syntaktickou vazbu. Vztahují se jednak ke slovesnému tvaru, jednak k jeho objektovému komplementu. Mějme věty *král se ve snu viděl ležet v rakvi a slyšel on se někdy zpívat?*. Jsou-li infinitivy těchto dvou vět objektovými doplňky s dvojí syntaktickou vazbou, neznamená to, že musíme reflexiva *se* považovat za zájmenné akuzativy vyjadřující objektový komplement? Podle mého mínění nikoliv. Myslím, že je zde možné uvažovat o syntaktickém vztahu infinitivu k subjektovému substantivu – jednalo by se tak o analogii k tomu, s čím

jsme se setkali u vět typu *namaloval se příliš tlustý*. Na možnost této interpretace ukazuje i to, že lze infinitiv nahradit nominativem verbálního adjektiva (*viděl se ležet = viděl se ležící*).

5. ÚVAHA:

Nastolují otázku, zda spojení typu *kritizování se* nedokazují, že *se* ve spojeních typů *kritizoval se, kritizovat se, kritizuje se*²¹ a *kritizující se* nemůžeme považovat za akuzativy zájmena. Je třeba se ptát, nejsou-li reflexiva všech pěti uvedených spojení totožná. Pak by totiž platilo: protože *se* verbálních substantiv nemají pád a protože jsou to *táž se* jako v ostatních uvedených slovnědruhových znakových formách, nemají ani *se* těchto slovnědruhových znakových forem pádový statut, a nejsou tedy ani akuzativní. *Mluvnice češtiny 2* v této souvislosti říká: „VS se liší od jiných typů dějových substantiv tím, že si mohou při transpozici reflexivního slovesa v substantivum zachovat reflexivní zájmeno *se* (řídce i *si*). To pak zaujímá neměnnou pozici těsně za VS a nabývá vlastně funkce volného slovo-tvorného formantu.“ (*Mluvnice češtiny 2*, s. 140). Toto řešení se jeví jako logické, uvědomíme-li si, jaká stanoviska *Mluvnice češtiny* k reflexivům zaujímá. Krátká reflexiva *se*, která lze nahradit tvary *tě, ho a sebe*, pokládá za akuzativní zájmena a odmítá existenci genitivního *se*. Pak je logické, že reflexiva *se* ve spojeních typu *kritizování se, upřednostňování se* považuje za volný slovo-tvorný formant. Já však existenci akuzativního zájmenného *se* za prokázanou nemám (byla zpochybněna zjištěním nekongruence doplňkových substantiv a adjektiv s reflexivem *se*), a proto se mohu ptát, je-li opravdu nutné vidět v *se* verbálních substantiv jiné *se*, než jaká mají slovnědruhové formy slovesné. Všechny pět výše uvedených slovnědruhových znakových forem má přece týž konceptuální význam a ve všech těchto formách má reflexivum *se* tutéž funkci – signalizovat, že *se* agens rovná pacientu.

Nebrání ztotožnění všech zmíněných *se* skutečnost, že u verbálních substantiv stojí reflexivum vždy bezprostředně za substantivem, zatímco u verba finita, přechodníku, verbálního adjektiva a infinitivu tomu tak není? Soudím,

21 Jde o tvar přechodníku (singulár maskulina).

že stejné umístování *se* ve větách není nutnou podmínkou pro ztotožnění *se* verbálních substantiv s reflexivou ostatních slovnědruhových forem. Je totiž pravda, že ani reflexiva verbálních slovnědruhových forem nejsou ve větách umístována podle týchž pravidel. Kupříkladu *se* verbálních adjektiv také musejí stát v bezprostřední blízkosti své slovnědruhové znakové formy (buď těsně před ní, nebo těsně za ní).

Je pravda, že existuje například tento rozdíl:

erbum finitum: *neustále se kritizuješ*
 přechodník: *nemluvila o sobě hezky, neustále se kritizujíc*
 verbální adjektivum: *neustále se kritizující člověk*

ale

verbální substantivum: *to neustálé kritizování se tě zničí*
 (ne **to neustálé se kritizování*)

Tento rozdíl však existuje např. i u reflexiv tantum, a přesto z něj nevyvozujeme, že by *se* jejich verbálních substantiv bylo jiným *se*, než jaká mají slovnědruhové formy slovesné:

verbum finitum: *neustále se dívá na televizi*
 přechodník: *tráví všechnen čas doma, neustále se dívajíc na televizi*
 verbální adjektivum: *byla to generace neustále se dívající na televizi*

ale

verbální substantivum: *to neustálé dívání se na televizi tě připraví o zrak*
 (ne **neustálé se dívání na televizi*)

Ještě se musíme ptát, zda ztotožnění všech zmíněných *se* nebrání skutečnost, že u verbálního substantiva není *se* substituovatelné tvary *tě* a *ho*, zatímco u ostatních slovnědruhových forem substituovatelné je. Podle mého soudu se o žádnou překážku nejedná. Je pravda, že krátké genitivy *tě* a *ho* nemohou rozvíjet substantiva. Já v této kapitole uvažuji o povaze reflexiva *se*, aniž bych ho automaticky pokládal za akuzativ zájmena. Připouštím-li tedy, že *se* akuzativem být nemusí, nejsem nucen po něm požadovat, aby se chovalo stejně jako krátké akuzativy *tě* a *ho*.

Kdyby bylo *se* verbálních slovnědruhových forem akuzativem zájmena, jak by mohlo být přehodnocováno ve volný slovtvorný morfém? Proč by se pak totéž nemohlo dít také s akuzativy *tě* a *ho*?

Tuto úvahu zakončuji následujícím tvrzením: Skutečnost, že jsem nezjistil nic, co by znemožňovalo ztotožnění všech zmiňovaných *se*, zpochybňuje tvrzení o akuzativním, zájmenném a větněčlenském statutu reflexiva *se*.

6. ÚVAHA:

V této úvaze upozorním ještě na jednu shodu mezi reflexivy nahraditelnými tvary *tě* a *ho* a volnými slovtvornými morfémy *se*.

Mějme věty:

Viděl ses v televizi?

Kritizoval ses příliš.

Poznal ses na té fotografii?

Proč ses mu smál?

Ptal ses ho na to?

Kdy ses vydal na cestu?

Jsou-li reflexiva tantum nebo slovesa typu *ztrácet se* (*před očima*) ve tvaru druhé osoby singuláru préterita, může se k jejich distantnímu slovtvornému morfému *se* připojovat morfém *-s* nesoucí gramatický význam osoby a čísla. To samé platí i o spojeních typu *poznat se*, *kritizovat se*. Jedná se tedy o další jev, který je společný zkoumaným reflexivům *se* a volným slovtvorným morfémům *se*. Současně se jedná o další jev, který zkoumaná reflexiva odlišuje od akuzativního zájmena *ho*. Konstrukce jako **kritizoval hos příliš* nebo *poznal hos na té fotce?* jsou totiž nepřipustné.

Rozhodně nemám v úmyslu ztotožňovat zkoumaná reflexiva s volnými slovtvornými morfémy, přesto se však (s ohledem na fakta uvedená v této úvaze) nabízí otázka, nejsou-li reflexiva ve tvarech jako *poznal ses*, *poznal se*, *poznám se* atp. součástí slovesného tvaru.

ZÁVĚR:

Vzhledem k tomu, kolik bylo dosud zaznamenáno skutečností hovořících proti akuzativnosti *se*, a vzhledem k tomu, kolik námitek lze vznášet proti argumentům obhajujícím pádový statut *se* (u mě viz poznámky k argumentaci J. Paněvové), považuji tvrzení o existenci akuzativního *se* v současné češtině za stěží udržitelné.

Kapitola čtvrtá

Věřící (nejen) ve spojení se sponou být

V této kapitole se soustředím především na výrazy typu *dělající, píšící, čtoucí, vedoucí, cestující, kupující, omezující, znesvobodňující, obohacující, rozhodující, okouzlující* nebo *vynikající* (které jsou čistě formálně aktivními participii / činnými příděstími) a nejvíce pozornosti věnuji otázce (ne)možnosti jejich užívání ve spojení se sponou *být* (**Babička byla vařící, *Jeho žena je velmi opečovávající, Kučera bude dobrý vedoucí našeho podniku, *Byli Šimek či Svěrák dobře vyučující?, Byli Šimek či Svěrák dobří vyučující?, Naše ekonomika je teď rostoucí, Jeho práce je vynikající, Ta žena je okouzlující, *Ten muž je přitahující, Držet se Desatera je pro něj svazující, Katolické nároky jsou pro něj osvobozující, *Máma je pro mě svazující* atp.). V této souvislosti mě zaujala forma *věřící*. Jevila se mi totiž v rámci forem tohoto typu jako dosti výjimečná. V čem její výjimečnost podle mého názoru spočívá, pokusím se vystihnout v následujícím oddíle.

1. ZFORMULOVÁNÍ POČÁTEČNÍCH HYPOTÉZ:

Domnívám se, že výjimečnost výrazu *věřící* v rámci forem na *-ící* / *-oucí* tkví v tom, že na rozdíl od naprosté většiny ostatních vystupuje (neproblematicky) ve spojení se sponou *být* tímto dvojitým způsobem:

- 1) Jako čisté, prototypické, už hotové, vykrytalizované substantivum: *Slavomír je (dobrý/praktikující/vzdělaný/horlivý) věřící (mostecké farnosti); Já jsem jen prostý věřící, ne kněz, nebo dokonce biskup, abych mohl mít na chod diecéze nějaký výraznější vliv*. V těchto (a jim podobných případech) nejde „jen“ o textové, parolové užití prostředku, který by se nacházel v některé fázi přechodu mezi třídou verbálních adjektiv (a to aktivních participií / činných příděstí na *-cí*) a třídou substantiv (a jehož substantivní fungování by tu bylo důsledkem vypuštění nějakého rozvíjeného podstatného jména), nýbrž

jde o užití, realizaci prostředku, který je (už) zcela součástí slovního druhu substantivum, který je (už) „plnohodnotným“ prvkem množiny substantiv. To samé můžeme říci např. i o slovech *oddávající, pracující, cestující, vedoucí* nebo *vyučující* (*Primátor Svoboda byl prý dobrý oddávající, Jeho prastrých byl nadšený pracující, To jsou spořádaní cestující; Myslím, že jsem byl zodpovědný vedoucí; Jsem nový vyučující atp.*).

2) Jako čisté, skutečné verbální adjektivum, aktivní participium na *-cí*: *Slavomír je (hluboce/silně) věřící*. V těchto (a jim podobných případech) je – nejen povrchově, ale i hloubkově – po sponě přítomno pouze verbální adjektivum; nejde tedy o spojení verbálního adjektiva s elidovaným substantivem (např. *Slavomír je hluboce věřící (člověk/křesťan/katolík)*). To samé můžeme říci např. i o slovech *milující* nebo *chybující* (*Bůh je milující, My lidé jsme chybující*).

Vycházím tu tedy ze stanoviska, že se v případech *Slavomír je dobrý věřící* a *Slavomír je hluboce věřící* jedná o dvě různé, samostatné homonymní znakové jednotky; tvrdím (alespoň prozatím), že nejde o užití téže jednotky, která by tu (v souladu s hlavní funkcí činných přičestí na *-cí*) rozvíjela nějaké (byť i nevyjádřené) podstatné jméno.

Tento dvojitý způsob fungování se netýká jen případů, kdy je slovesa *být* užito v určitém tvaru; můžeme uvést třeba i *Není snadné být dobrý věřící* nebo *Je štěstí být hluboce věřící*.

Nyní uvedu řadu autentických dokladů odpovídajících výše popsanému fungování formy *věřící* (čerpáno z korpusu SYN):

Řekl, že odešel z domova, protože nebyl věřící (na základě kontextu je nemožné rozhodnout, jde-li o substantivum, či verbální adjektivum bez elipsy, introspekce však jasně hovoří ve prospěch druhé možnosti); *a federální agenti, kteří měli dost možná před Bohem úctu (mnoho jich bylo věřících), se skutečně drželi opodál; přestože jsem hluboce věřící, tak se musím ptát* (přesto, že

dále prokážu nejednoznačnost takového rozvití, jsem si po poradě se svým jazykovým povědomím jist, že jde o slovesné adjektivum bez výpustky); *a vy jste nejmíc nevěřící ze všech* (zde je superlativ *nejmíc* jasným indikátorem toho, že nejde o substantivní užití); *vy tedy nejste věřící?; nebyl to pravý věřící* (přesto, že dále prokážu nejednoznačnost takového rozvití, jsem si po poradě se svým jazykovým povědomím jist, že jde o prototypické substantivum); *je asi nejjanatičtější věřícím ze všech* (superlativ jako jasný ukazatel prototypické substantivnosti); *já jsem se domníval, že jsi věřícím naší církve svaté* (rozvití nekongruentním atributem svědčí pro čistou substantivnost); *jejich rodina je věřící* (neprototypické kolektivum v subjektu implikuje verbální adjektivum); *přestali zcela být věřícími* (je otázka, zda instrumentál zpravidpodobňuje některou z výše uvedených variant); *matka byla bigotní věřící přiklánějící se k pietismu* (pro čistou substantivnost hovoří nejen rozvití jakostním adjektivem, ale i možnost rozvití „dalším“ činným participiem); *jsem věřící a pověřivý zároveň* (koordinační spojení s nesporným přídavným jménem mluví jasně ve prospěch slovesného adjektiva); *jsem zrovna tak věřící, jako jsem jím byl v šesti nebo v sedmi letech* (tento doklad je velmi zajímavý z následujícího důvodu: rozvití spojením *zrovna tak* hovoří mnohem spíše pro verbální adjektivum, avšak zájmeno *jím* z následující věty odkazuje k výrazu *věřící* jako k substantivu); *Elsa byla hluboce věřící, i když nechodila do kostela; každý o sobě řekne, že je nějakým způsobem věřící; jsem aktivní věřící; být věřící se zatím moc nenosí* (i když kontext umožňuje stejnou měrou obojí interpretaci, jazykové povědomí mluví jasně ve prospěch aktivního participia); *většina obyvatel není striktně věřících* (v tomto případě je vedle rozvití slovem *striktně* přítomen ještě jeden – mnohem silnější – signál verbální adjektivnosti výrazu *věřících*: Takto gramaticky ztvárněný podmět (číslovkový výraz plus genitiv plurálu substantiva referujícího k počítanému předmětu) nelze spojit s přísudkem, jenž by měl po sponě *být* podstatné jméno ve tvaru genitivu plurálu. O totéž se jedná i u výše uvedeného dokladu *mnoho jich bylo věřících*;

Mezi formami na *-ící/-oucí* není myslím mnoho takových, které by umožňovaly tento dvojitý způsob užívání. Velká většina neumožňuje ani užívání typu 1), ani užívání typu 2), např. **Václav je naruživý čtoucí*, **Václav je poctivě čtoucí* nebo **Petr je naruživý pijící*, **Petr je hodně pijící*. Řada forem „po sponě“ vystupuje substantivně, ne však jako verbální adjektivum, kupř. *Hruška byl dobrý vedoucí*, **Hruška byl dobře vedoucí* či *Zdeněk a Slávek byli dobří vyučující*, **Zdeněk a Slávek byli dobře vyučující*. Naopak řada forem vystupuje „po sponě“ participiálně, ne však jako substantivum, třeba *Naše ekonomika je mírně rostoucí*, **Naše ekonomika je mírná/mírný/mírné rostoucí* anebo *Její ekonomika je prudce klesající*, **Její ekonomika je prudká/prudký/prudké klesající*. Některé formy na *-ící/-oucí* se ve spojení se sponou *být* neobjevují ani jako podstatná jména, ani jako verbální adjektiva, nýbrž pouze jako jakostní adjektiva: *Jeho výkon byl vynikající*, *Jeho vliv bude rozhodující*, *Nápor soupeře byl zdrcující*, *Výkon toho mužstva byl strhující*.

M. Grepl ve své knize *Jak dál v syntaxi* na jednom místě píše, že věda začíná být zajímavá teprve tehdy, když už jen nepopisuje, jak věci jsou, ale když začne usilovat o to, aby odpověděla na otázku, proč jsou ty věci právě tak, co je toho příčinou (srov. Grepl 2011, s. 199). Podle tohoto autorova tvrzení, na kterém je jistě nemálo pravdy, bych se měl teď snažit odpovědět např. na otázku, co způsobilo přechod verbálního adjektiva *věřící* v čisté substantivum, jaktože lze verbální adjektivum *věřící* užívat i ve spojení se sponou *být* nebo proč je forma *věřící* relativně výjimečná, ojedinelá tím, že může být složkou verbonominálního predikátu jednak jako prototypické substantivum, jednak jako skutečné aktivní participium bez elidovaného substantiva. Avšak než (jazyko)vědec začne hledat příčiny toho, proč věci nějak jsou, měl by mít dostatečně prokázáno, že tak opravdu jsou. Měl bych mít tedy nejprve (nejlépe větším počtem signálů, indikátorů, ukazatelů) co nejvíce podloženo, zpravděpodobněno to, že je forma *věřící* už hotovým substantivem, že se takto spojuje se sponou *být*, že se s ní spojuje i jako aktivní participium bez elipsy substantiva a že je tímto svým dvojitým fungováním relativně výjimečná. Tato tvrzení tedy zatím berme jen jako hypotézy, vyžadující ověření. Úkolem tohoto příspěvku bude právě jen toto ověření, ono hledání příčin podniknu (pokud se hypotézy, alespoň zčásti, potvrdí) až v příspěvku následujícím.

2. POKUS O ZPOCHYBNĚNÍ ZFORMULOVANÝCH HYPOTÉZ:

Nyní představím úvahu, na jejímž základě jsem se rozhodl brát tvrzení v bodech 1) a 2) jen jako hypotézy: Ptejme se, zda je opravdu možné vyloučit to, že se v obou případech (*Slavomír je dobrý věřící* a *Slavomír je hluboce věřící*) jedná o verbální adjektivum s výpustkou substantiva? Lze to automaticky vyloučit už/ jen na základě toho, že v prvním případě jde o rozvíti kongruentním adjektivem, kdežto v druhém případě o rozvíti adverbium, či spíše nekongruentním (neflektovaným) adjektivem?¹ Mějme takovéto případy: 1) *Ještě ty uchazeče proveďte co do schopnosti rychle mluvit. Rychle mluvící přijměte na čtení zpráv, z pomaleji mluvících udělejte moderátory politických debat. A nejhezčí rychle mluvící pak nechte číst hlavní zprávy.* 2) *A v této budově pečujeme o pacienty umírající. Nejvíce líto je mi (těch) mladých umírajících a dlouho umírajících.* 3) *Tento úředník se k ženám žádajícím o finanční podporu v mateřství nechová stejně. Neservilně žádající ho rozčilují. Hezkou (neservilně) žádající však nikdy neodmítne, zatímco ne tak hezkým dělá problémy.* Připustíme-li, že je možné interpretovat zvýrazněné výrazy jako výrazy rozvíjející vypuštěná substantiva, pak je třeba na otázku položenou v úvodu tohoto odstavce odpovědět záporně – jen na základě způsobu rozvíti nelze vyloučit, že se v obou případech jedná o užití verbálního adjektiva s elipsou substantiva.

Za významný ukazatel toho, že se v konstrukcích jako *Slavomír je vzdělaný věřící* a *Slavomír je silně věřící* jedná o dvě různé znakové jednotky, lze podle mého názoru považovat tu skutečnost, že existují takové formy na *-ící/-oucí*, které mohou být při spojení se sponou *být* rozvíjeny buď jen přídavným jménem, anebo jen cirkumstantivem či nekongruentním adjektivem. Testem různosti, anebo totožnosti forem na *-cí* mohou být podle mého mínění i takové věty, jejichž podmět bude svou povahou neslučitelný (popř. alespoň stěží slučitelný) s jednou z variant. Mějme věty *Morava je už přes tisíc let věřící*, *I Čechy jsou už velmi dlouho věřící*, *Jejich rodina je věřící* (SYN). V těchto případech nelze formu *věřící* pojímat tak, že plní funkci substantiva – signalizuje to i nemožnost rozvíti

1 K termínu/pojmu nekongruentní adjektivum viz Komárek 2006, s. 40n.

jako **Morava je už přes tisíc let dobrá/dobrý/dobré/dobří věřící* a příčinou toho je to, že v podmětu není substantivum označující osobu.

Byla tu uvedena již dosti početná řada vět, které se jeví jako jasné doklady toho, že se příslušné (v nich obsažené) formy na -cí nemohou spojovat se sponou *být* (**Petr je náruživý pijící, *Petr je hodně pijící*), anebo jen tehdy, je-li jich užito substantivně (*Svoboda byl dobrý oddávající, *Svoboda byl dobře oddávající*), popř. jen tehdy, je-li jich užito participiálně (*Naše ekonomika je mírně rostoucí, *Naše ekonomika je mírná/mírný/mírné rostoucí*). Jakkoli se však tyto věty mohou jevit jako průkazné, nejsou myslím (přísně vzato) zcela nesporné. Mějme kupř. tyto kontexty: 1) *Máme biskupy pomocné a máme biskupy svěťící. Václav Malý je svěťící (biskup)*; 2) *Mám pacienty nepijící, průměrně pijící a hodně pijící. Pan Novák je bohužel (ten) hodně pijící (pacient)*; 3) *Mám tu kluky hodně trénující a málo trénující. Váš syn je málo trénující; proto ho nestavím*. Zdá se, že u kontextů (pretextů) tohoto typu není užití formy na -ící/-oucí ve spojení se sponou *být* teoreticky vyloučeno v žádném případě.

3. HLEDÁNÍ SPOLEHLIVÝCH INDIKÁTORŮ SLOVNĚDRUHOVÉ PŘÍSLUŠNOSTI:

Jestliže tedy rozvíjející slovnědruhá forma² není jednoznačným indikátorem statutu (ne)vykrytalizovaného podstatného jména, je třeba hledat indikátory jiné.

3.1 INDIKÁTORY SYNTAKTICKÉ:

M. Komárek ve svých *Příspěvcích k české morfologii* (2006) při stanovování slovnědruhé příslušnosti slov jako *odmítnutí, vyloučení, zatčení, zhotovení, podporování, chválení* atd. píše, že „kritériem zásadního významu [je] změna akuzativní rekyce objektu na genitivní, neboť touto změnou rekyce slovo projevuje v rovině syntaktické svou slovnědruhou příslušnost způsobem zcela zjevným“ (s. 23). Podle tohoto autorova stanoviska jsou tedy genitivy v syntagmatech jako *ukamenování Štěpána* ← *ukamenovat Štěpána, pronásledování Krista*

2 K tomuto termínu/pojmu viz *Mluvnice češtiny 2*, např. s. 81n.

← *pronásledovat Krista* či *popravení Pavla* ← *popravit Pavla* spolehlivým signálem příslušnosti tzv. substantiv verbi k slovnímu druhu substantivum.³ Myslím, že o vhodnosti tohoto kritéria svědčí např. i případy jako *učitel češtiny* ← *učit češtinu*, *zhotovitel práce* ← *zhotovit práci*, *chovatel psů* ← *chovat psy*, v nichž je příslušnost rozvíjeného slova k slovnímu druhu substantivum zcela nepochybná, a domnívám se, že je toto kritérium aplikovatelné i na náš případ činných přičestí na -cí. Pak by platilo, že formy jako *píšící*, *žádající*, *nosící*, *studující*, *vyučující* atp. lze považovat za „plnohodnotné“ členy substantivního lexika, za hotová substantiva, v tom případě, že by byl „patiens“ jimi vyjadřovaného děje gramaticky ztvárnitelný genitivem příslušného substantiva. V této souvislosti uvádím např. tyto doklady: *Kromě P. Ledabyla byl mezi námi jiný, možno říci, že univerzální fenomén, doktor filozofie Felix Davídek, vnuk ředitele školy v Chrlicích, který poskytl přístřeší prvnímu ročníku **studujících teologie*** (Dominik Pecka: *Starý profesor vzpomíná*). *Slovenština – vysokoškolská učebnice pro **studující českého jazyka**, Jsem její **vyučující němčiny*** (SYN). Popisované kritérium však na formu *věřící* samozřejmě nelze aplikovat, protože sloveso *věřit* nemá akuzativní rekcí, anebo přesněji řečeno: s akuzativem se spojuje jen velmi výjimečně: *Celá otázka víry je totiž soustředěna kolem čtyř základních prvků: Vyznání víry, Otčenáš, Desatero a svátosti. To je základ křesťanského života, syntéza učení církve založeného na Písmu a tradici. Křesťan zde nalézá to, **co má věřit** (Krédo), **v co má doufat** (Otčenáš), **co má dělat** (Desatero) [...] (J. Ratzinger: *O víře dnes*).*

3.2 INDIKÁTORY SLOVOTVORNÉ:

Opusťme nyní oblast syntaxe a zaměřme se na slovtvorbu. V knize J. Ratzingera *O víře dnes* jsem našel tuto relevantní pasáž: *Zdůrazňování eschatologična, útěk ze světa, vzrušené výzvy ke „změně života“, k „obrácení“, zapojování tělesných složek do náboženského života [...], vyznačuje téměř všechny sekty, které se stále více šíří mezi **exvěřícími** „oficiálních“ křesťanských církví. Slovo **exvěřící** („bývalý věřící“) je tu třeba interpretovat jako prefigát od *věřící*, neboť sloveso*

3 Pokud by tu měla vadit homonymie genitivu a akuzativu, uvádím ještě *pochválení Marie* ← *pochválit Marii* nebo *neodsouzení ciziložnice* ← *neodsoudit cizoložnici*.

**exvěřit* neexistuje. Předpona *ex-* s významem ‚bývalý‘ je dnes dosti produktivní a připojuje se výhradně k prototypickým substantivům označujícím osoby: *exmanžel, expřítel, expartner, exmilénec, exprezident, expremiér, expředseda exministr, exposlanec, exsenátor, exředitel, exšéf, exvedoucí, exporadce, exnáměstek, exprimátor, exstarosta*; proto by odvozenina *exvěřící* mohla být významným signálem vyhraněného substantivního statutu fundujícího *věřící* – problém je však v tom, že slovo *exvěřící* má jen „minimální“ počet výskytů. V SYNu se nevyskytuje vůbec a na internetu jsem našel jen tento relevantní výskyt: *Znamenalo by to, že my ateisté jsme z toho venku, neb za všechnu špínu světa vlastně mohou ex-věřící, tedy bývalí věřící, takže každopádně nějak s vírou spojeni. Bylo by to pro nás nikdynevěřící, mesiáše tudíž nemající fajn. Kdyby to ovšem nebyl zase jen blábol.* (http://neviditelnypes.lidovky.cz/diskuse.aspx?id-diskuse=A101029_174834_p_spolecnost_wag&razeni=time&strana=3).⁴

Jen na základě syntaktického chování (a popř. ještě slovtvorných dispozic) tedy nelze zcela prokázat, že forma *věřící* vystupuje (i) jako čisté substantivum, neboli že je za účelem užití v textu brána ze substantivního lexika a že funkce subjektu a objektu, tyto primární syntaktické funkce podstatných jmen, jsou i pro ni funkcemi primárními, nikoli až sekundárními. Brání tomu především tyto dvě skutečnosti: 1) I verbální adjektiva, která neaspirují na to stát se součástí substantivního lexika, mohou vystupovat v těch pozicích (myslím, že dokonce ve všech těch pozicích), v nichž se objevují prototypická substantiva, až na to, že tak činí sekundárně, popř. terciárně. 2) Forma *věřící* v češtině (samozřejmě) nadále existuje i jako součást slovesného paradigmatu, plnící sekundární či terciární funkce, a může obsazovat všechny ty syntaktické pozice jako prokazované ryze substantivní *věřící*. Mohli bychom představit početnou řadu takových typů/způsobů užití formy *věřící*, o nichž bychom mohli říci, že jsou typicky substantivní – kromě zde už uvedených (pozice subjektu a objektu, rozvíjení přídavným jménem) můžeme zmínit třeba ještě koordinační spojování s nespornými substantivy, jako kupř. *Novoroční list biskupům, kněžím a věřícím Slovenska* (http://www.okht.sk/?page_id=3346). Několik dalších dokladů ze SYNu: tak

4 Okazionalnost tematizované formy je tu signalizována (mimo jiné) i vysvětlující pasáží *tedy bývalí věřící* nebo dalším nesporným okazionalizmem *nikdynevěřící*.

tomu je s kazatelem a věřícími; jediným uznávaným božstvem jsou peníze – pro věřící i bezvěrce; odejmut je pohanům a nevěřícím, středisky meditace jsou pro mnichy i věřící pagody, jste věřící nebo ateista?, dnes jsem půl věřící, půl skeptik; parlament se rozdělil na věřící a ateisty; byl smutným dnem i pro věřící a ctitele kostela sv. Jana Nepomuckého; katolíkům i věřícím jiných vyznání; Tato užití forem na -ící/-oucí – odhlédneme-li teď od konkrétního případu formy věřící a uplatníme-li obecnější pohled – můžeme interpretovat jednak jako důsledek a projev příslušnosti či směřování k příslušnosti k slovnímu druhu substantivum, jednak jako prostředek či příčinu přechodu k substantivům nebo jako prostředek ukotvování, upevňování či setrvávání daného (od původu) aktivního participia ve třídě substantiv.⁵

3.3 INDIKÁTORY FREKVENČNÍ:

Je-li tedy syntaktické chování (a popř. ještě slovotvorné dispozice) ne zcela jednoznačným symptomem (ne)příslušnosti jednotky ke třídě prototypických substantiv, je třeba zaměřit pozornost ještě někam jinam. Vyzkoušejme, zda by nemohlo pomoci hledisko frekvenční.

Je jistě možné chápat aktivní participia na -cí jako členy slovesného paradigmatu, které jsou svými adjektivními rysy, rodem, číslem a pádem, dobře disponovány k tomu (i přes tu značnou tvarovou homonymii) rozvíjet podstatná jména, a plnit tak sekundární (atributivní) syntaktickou funkci slovesa. Hlavní funkcí verbálních adjektiv na -cí je tedy to, co je primární syntaktickou funkcí jakostních adjektiv jako mladý, malý, žlutý atp., nebo i vztahových adjektiv jako hovězí, mzdový, mateřský atp. (až na to, že u forem na -cí je to funkce sekundární). A tak jako je u jakostních či vztahových adjektiv podmínkou k odstartování přechodu směrem ke třídě substantiv to, že začnou být užívána bez svého rozvíjeného substantiva (že tedy v důsledku výpustky příslušného substantiva začnou plnit svou

5 Tyto formulace mohou působit nelogicky. Snažím se prověřit, zda nějaký prostředek patří či nepatří do nějaké slovnědruhové třídy, přitom však formuluji tak, jako bych to už věděl. Je to tak, že na základě introspekce jsem si více méně jistý, avšak taková „jistota“, založená jen na konzultaci s jazykovým povědomím (autora, popř. i čtenáře), může být stěží přijata jako důkaz..

sekundární syntaktickou funkci), lze o tom podobně uvažovat i u verbálních adjektiv. Lze to myslím chápat (zhruba) tak, že opakovaným užíváním daných adjektivních výrazů bez jejich rozvíjených substantiv postupně dochází k přenášení (obecných) lexikálních a gramatických významů těchto substantiv na příslušné adjektivní výrazy, že tyto výrazy zastupující celé syntagma shodný přívlastek + substantivum do sebe absorbují vlastnosti oněch nevyjádřených substantiv. A čím častěji k takovému zastupování celého syntagmatu dochází, tím více ten adjektivní výraz nabývá vlastností celého syntagmatu, a tedy i vlastností příslušného substantiva – tím více se stává substantivem. Proto je myslím možné použít tuto úvahu: Čím frekventovanější je užití formy na -ící/-oucí bez (rozvíjeného) substantiva, tím pravděpodobnější je, že tato forma reprezentuje prototypické, vyhraněné substantivum.

Další frekvenční kritérium lze podle mého názoru zformulovat takto: Ptejme se, jak často dochází k tomu, že je užití určité formy na -ící/-oucí bez substantiva prvním výskytem této formy v daném, konkrétním textu, jak často dochází k tomu, že jí nepředchází žádné syntagma sestávající z této formy a substantiva. Dva příklady: 1) Jaký je ideální věk pro birmování? Kdo všechno může birmovat? Co je to křesťanská dospělost? Jak nás křesťanství zapojuje do dějin spásy? O těchto a dalších otázkách hovoříme s vyučujícím na katolické teologické fakultě UK v Praze, provinciálem českých dominikánů P. Benediktem Mohelníkem (Katolický týdeník 21 / 22. – 28. května 2012).⁶ 2) Jak účinně naslouchá Panna Maria z Absamu modlitbám věřících, svědčí velké množství děkovných darů poutníků – obvykle votivních obrázků (Ratzinger, G. (2012): Můj bratr papež, s. 8).⁷

6 Jde o perex předcházející rozhovoru s P. Mohelníkem.

7 Souvětí obsažené v Úvodu ke knize rozhovoru s papežovým bratrem; žádné jiné věřící nepředchází.

ZÁVĚR:

Na základě toho, co bylo až dosud napsáno, dospívám k následujícímu závěru: Při stanovování míry přechodu určité formy na -ící / -oucí z paradigmatu slovesa směrem k slovnímu druhu substantivum nelze vycházet jen z morfologických či slovtvorných vlastností a ze syntaktického chování dané jednotky, ale je třeba uplatňovat i hledisko frekvenční.

Kapitola pátá

O nepravidelnostech, zvláštnostech a výjimkách jazykových¹

1. O JAZYKOVÝCH PRAVIDLECH:

Pravidla jsou pro jazyk a jeho fungování důležitá, užitečná, ba nezbytná. Jsou konstitutivním rysem pojmu jazyk. Bez jazykových pravidel by nebyla možná komunikace. Jsou přítomná ve všech jazykových plánech: v hláskoslovném (např. pravidlo o souhláskové ztrátě znělosti na konci slova, [met] bez [medu] nebo [hrop] bez [hrobu]), v tvaroslovném (např. pravidlo o tvoření opisného futura typu *budu pracovat* od nedokonavých sloves), v slovtvorném (např. pravidlo o tvoření tzv. účelových adjektiv typu *biřmovací formule*, *lepící páska*, *naváděcí zařízení* či *secí stroj*) i v syntaktickém (např. pravidlo o rodové, pádové a číselné shodě mezi substantivem a rozvíjejícím adjektivem, *dobry učitel* vs. *dobrá učitelka*, *dobry učitel* vs. *dobrého učitele*, *dobry učitel* vs. *dobří učitelé* atp.).

Proč jsou pravidla užitečná? Uvedme si alespoň jeden příklad: Díky tomu, že existují pravidla tvoření slov, je možné to, že mluvčí/pisatel vytvoří dosud neexistující, zcela nové slovo, a vnímatel přesto bude vědět, co toto slovo znamená (i když ho nikdy předtím neslyšel/nečetl). Čtenář tohoto textu jistě bez problémů pochopí význam slov zvýrazněných v následujících větách/souvětech, i když je dost možné, že se s nimi dosud nikdy nesetkal (protože si je autor textu právě vymyslel): *K překvapení všech si jako modelku vybrali tu **lýtkatou** dámu. Vždy psal spíše jako Hálek, ale v poslední době nějak **znerudovatěl**. Člověk má k dispozici mnoho prostředků, které mohou být **dobrotvorné***. Takovéto porozumění i slovu nikdy neslyšenému/nečtenému je umožněno a podmíněno tím, že je příslušné pravidlo produktořem a vnímatelem sdíleno (sdílení pravidel je

1 Tento text vyšel v časopise *Český jazyk a literatura* (3/2011-2012). Rozšířený jej umisťuji do této publikace.

samozřejmě nutnou podmínkou dorozumění v určitém jazyce). Podrobnější rozbor procesu porozumění syntagmatu *lýtkatá dáma* by mohl vypadat zhruba takto: Vnímatel bez obtíží ve slově rozpozná obě jeho součásti, příponu *-at(y)* a podstatné jméno *lýtko*, poté si vybaví slova stejně vytvořená, jako např. *nosatý, ušatý, ramenatý* atp., uvědomí si, že spojení přípony *-at(y)* s pojmenováním části těla vyjadřuje, že ten, o kom se hovoří, má velký/dlouhý nos, velké uši či široká ramena, a díky tomu si udělá představu o příslušné dámě.

2. O JAZYKOVÝCH NEPRAVIDELNOSTECH OBECNĚ:

Jak známo, přirozené jazyky nejsou jenom pravidelné, ale obsahují i početnou řadu nepravidelností, zvláštností a výjimek. Je tomu tak právě proto, že jsou to jazyky přirozené, a nikoliv umělé. Nejsou vymyšleny někde v laboratoři týmem odborníků, nýbrž jsou nástrojem většinou dosti početné skupiny různých uživatelů, žijících na více či méně rozsáhlém území. Přirozené jazyky také procházejí neustálým „vývojem“, neustálými změnami, a to opět změnami, které nejsou prováděny jednorázově a promyšleně v laboratoři, ale dějí se pozvolna a do značné míry spontánně v každodenní komunikaci.

Hlavním úkolem jazykovědce není vyhledávat výjimky, ale odhalovat a popisovat pravidla a zákonitosti. Navíc platí následující tvrzení: Abychom mohli uvést výčet výjimek, musíme nejprve znát pravidlo, z něhož jsou dané jevy výjimkami. Pravidlo bez výjimky existovat může, kdežto výjimka bez pravidla nikoliv (ačkoliv je pravda, že bezvýjimečně platné jazykové pravidlo je spíše jen výjimkou). I když hledání zvláštností není úkol hlavní, je to úkol důležitý a je také pravda, že jsou mnohé nepravidelnosti a zvláštnosti pro jazykovědce zajímavé a přitažlivé. Vybízí ho totiž k tomu, aby je vysvětlil, aby hledal jejich příčiny. Jde tu (mimo jiné) o přirozenou lidskou vlastnost: Všimneme-li si, že je něco jiné než ostatní, začne nás velmi zajímat, proč tomu tak je a jak k tomu došlo.

3. ROZTŘÍDĚNÍ NEPRAVIDELNOSTÍ / VÝJIMEK PODLE NEJRŮZNĚJŠÍCH KRITÉRIÍ:

V českém jazyce lze nacházet nepravidelnosti a zvláštnosti nejrůznějšího druhu, lze je třídit na základě nejrůznějších kritérií.

Existují např. nepravidelnosti, které jsou nepravidelnostmi od počátku, od okamžiku svého vzniku (kupř. slovo *šlehačka*); jejich opakem jsou nepravidelnosti, které původně odpovídaly nějakému pravidlu, byly to jevy pravidelné (5. pád *otče*). V této souvislosti se jazykovědec může pokusit odpovědět na dvě následující otázky: 1. Proč se právě této mimojazykové skutečnosti dostalo nepravidelně vytvořeného pojmenování, proč pojmenování právě této (např.) věci nebylo vytvořeno tak, jak se obvykle tvoří pojmenování věcí patřících do téže třídy, spadajících pod tentýž pojem? 2. Proč právě tato jazyková jednotka přestala být pravidelnou?

O slově *šlehačka*:²

Označuje produkt činnosti (to, co je našlehané, co je výsledkem šlehání), vypadá však, jako by mělo označovat nástroj, pomůcku, instrument: srovnaj *sekačka* (to, čím sekáme), *vrtáčka*, *mlátička*, *rušička*, *ladička*, *zkoušečka* či *nabíječka* – podle toho by tedy slovo *šlehačka* mělo označovat to, čím šleháme, šlehačí přístroj. Názvy produktů mívají podobu jinou: kupř. *strouhanka* (to, co je nastrouhané, co je výsledkem strouhání), *řezanka* nebo *drobenka*. Pravidelně vytvořené pojmenování produktu šlehání by tedy znělo kupř. **šlehanka*.

O 5. pádu (vokativu) *otče*:

Slovo *otec* dnes patří ke vzoru *muž*, skloňujeme ho stejně jako slovo *muž* a mnohá jiná substantiva patřící k tomuto skloňovacímu typu (*od otce* jako *od muže*, *přát otci* jako *přát muži*, *mám otce* jako *mám muže* atp.). Ve vokativu má však *otec* koncovku odlišnou, nepravidelnou: oproti *milý muži*

2 Tomuto slovu věnoval pozornost (v souvislosti s jeho nepravidelným vytvořením) Fr. Trávníček (1942, s. 126) a je o něm zmínka i v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002, s.516).

máme *drahý otče*, nikoli *otci*. V tomto tvaru má tedy *otec* stejnou koncovku jako substantiva vzoru *pán*: *milý otče* jako *vážený pane*. Je to důsledek toho, že slovo *otec* opravdu kdysi dávno patřilo ke vzoru *pán*, či přesněji řečeno k tomu skloňovacímu typu, z něhož se vyvinul dnešní typ *pán*. Vokativní koncovka *-e* mu tedy zůstala z těchto dávných dob.³

Jiné rozlišení jazykových zvláštností by mohlo vypadat následovně: zvláštnosti nápadné, výrazné, snadno postřehnutelné versus zvláštnosti nenápadné, nevýrazné, hůře postřehnutelné. Zde je však třeba upozornit na to, že jde o rozlišení založené na kritériu, které je do značné míry subjektivní – co je pro někoho postřehnutelné snadno, může být pro někoho jiného postřehnutelné jen stěží. Záleží např. na míře jazykové vnímavosti uživatele, na tom, jak je vycvičen v porovnávání jazyka, popř. na jeho poučenosti ve věcech lingvistických.

Příklady zvláštností nápadných, výrazných:

Plurálem k singuláru *člověk, člověka, člověku, člověka ...* není **člověci/*člověkové, *člověkú, *člověkúm, *člověky ...*, nýbrž *lidé, lidi, lidem, lidi ...*

Plurálem k singuláru *dítě, dítěte, dítěti ...* (jako *kuře/kotě, kuřete/kotěte, kuřeti/kotěti ...*) není **dítata, *dítat, *dítatům ...* (jako *kuřata/kořata, kuřat/kořat, kuřatům/kořatům ...*), nýbrž *děti, děti, dětem ...* (jako *kosti, kosti, kostem ...*).

Výraznou skloňovací zvláštností slova *kněz* jsou tvary množného čísla. V singuláru přijímá koncovky vzoru *muž* (*od kněze* jako *od muže, slíbit knězi* jako *slíbit muži, znát kněze* jako *znát muže*), avšak plurálovými tvary se od tohoto vzoru výrazně odchyluje (*od mužů*, ale *od kněží; věřit mužům*, ale *věřit kněžím; mluvit s muži*, ale *mluvit s kněžími*). Příčinu této skutečnosti hledejme v dávné minulosti. Dnešní plurálové tvary *kněží, bez kněží* atd. nejsou od původu

3 K tomu srov. např. Vážný (1964, s. 23 a 25) nebo Šlosar (1986, s. 145n.).

Ještě je třeba upozornit na to, že slovo *otec* tu není uvedeno jako výjimka samo o sobě, nýbrž jako reprezentant velmi početné řady substantiv s příponou *-ec*, která dnes přijímají koncovky vzoru *muž*, avšak ve vokativu singuláru mají *-e*, nikoli *-i* (*horlivče, chlapče, tupče*; ne **horlivci, *chlapci, *tupci*); k tomu srov. ještě Večerka (2006, s. 141).

množným číslem ke slovu *kněz*, nýbrž tzv. kolektivem, podstatným jménem hromadným; dnešní kolektivum zní *kněžstvo*. Kolektivum *kněží* patřilo k témuž skloňovacímu typu jako jméno *paní*, *bez paní* a bylo tak jako ono ženského rodu (*vyšehrazská kněžie*). Jelikož se ho však často užívalo ve funkci množného čísla, došlo postupem času k jeho přehodnocení ve skutečný (i když formálně neobvyklý) plurál k mužskému podstatnému jménu *kněz*.⁴ Takové přehodnocení pro nás nemusí být tolik překvapivé, když si uvědomíme, že význam kolektivnosti, hromadnosti má docela blízko k významu plurality, vlastně význam plurality zahrnuje, mohli bychom (zhruba) říci, že kolektivnost je určitým způsobem zformovanou, pojatou, uchopenou pluralitou. Významovou blízkost potvrzuje i konkurence mezi kolektivy a plurálovými tvary, kterou můžeme pozorovat i v novějších fázích „vývoje“ češtiny a také dnes: *Lidstvo nespěje do záhuby* vs. *Lidé nespějí do záhuby*; *uctívání pohanského božstva* vs. *uctívání pohanských bohů*; *České studentstvo není hloupé* vs. *Čeští studenti nejsou hloupí*; *uživatelé spisovného jazyka ze širších řad našeho vzdělanectva*⁵ vs. *uživatelé spisovného jazyka ze širších řad našich vzdělanců*. Zvláště u lidí nepohybujících se v církevním prostředí lze pozorovat tendence k rušení výše popsané nepravidelnosti, a to v obou směrech: *dva knězové* místo *dva kněží*, *u pražských knězů* místo *u pražských kněží*, nebo naopak *zeptat se kněžího* místo *zeptat se kněze*, *řící to kněžimu* místo *řící to knězi*.

Právě jsme si uvedli tři případy, kdy pro určitý singulárový soubor tvarů máme nepravidelné tvary plurálové (*člověk – lidé*, *dítě – děti*, *kněz – kněží*). O všech třech případech platí, že pádové koncovky plurálu jsou nepravidelné k pádovým koncovkám singuláru. Rozhodně však stojí za zmínku také to, že dvojice *kněz – kněží* se sice vyznačuje nepravidelností plurálových koncovek, ale jinak jde o jev obvyklý, a to v tom smyslu, že kořen plurálu je velmi podobný kořenu singuláru (*kněž-* vs. *kněz-* tak jako třeba *kmeti* vs. *kmet* či *hoši* vs. *hoch*), a také v tom smyslu, že plurálové a singulárové tvary jsou téhož gramatického rodu (sg. i pl. jsou maskulina). Dvojice *člověk – lidé* a *dítě – děti* jsou svérázné, neobvyklé ještě v jiném ohledu: Dvojice *člověk – lidé* se liší od dvojic *kněz – kněží*

4 O tom viz např. Vážný (1964, s. 66, 67 a 68).

5 Jde o autentickou pasáž z Trávníčkova textu *O jazykové správnosti* (1942, s. 108).

a *dítě – děti* tím, že její singulárové a plurálové tvary mají před pádovou koncovkou zcela odlišný tvarotvorný základ (*člověk-* vs. *lid-*), a dvojice *dítě – děti* se liší od dvojic *kněz – kněží* a *člověk – lidé* tím, že se její singulárové a plurálové tvary odlišují gramatickým rodem – *dítě* je neutrum, kdežto *děti* je femininum.

Z toho, co bylo napsáno v předcházejícím odstavci, vyplývá, že dvojice *člověk – lidé* a *kněz – kněží* mají společnou vlastnost oproti dvojici *dítě – děti* (rodovou shodu sg. a pl.) a že dvojice *dítě – děti* a *kněz – kněží* mají společnou vlastnost oproti dvojici *člověk – lidé* (podobnost tvarotvorných základů sg. a pl.). K tomu ještě dodávám, že také dvojice *člověk – lidé* a *dítě – děti* lze spojit společnou vlastností oproti dvojici *kněz – kněží*: jak plurál slova *člověk*, tak i plurál slova *dítě* mají totiž koncovky podle vzoru *kost* (až na tvar *lidé*): *lidí, lidem, lidi, o lidech, s lidmi* i *děti, dětmi, dětem, děti, o dětech, s dětmi* jako *kostí, kosti, kostem, kosti, o kostech, s kostmi*. Jde tu však o shodu „na jiné úrovni“. U *člověk (lidé) – kněz (kněží)* a u *dítě (děti) – kněz (kněží)* jde o společnou vlastnost založenou na porovnání singulárového a plurálového paradigmatu (souboru tvarů), zatímco u *člověk (lidé) – dítě (děti)* jde o společnou vlastnost založenou na porovnání dvou plurálových paradigmat.

Příklady zvláštností nenápadných, nevýrazných:

NEDOKONAVÁ SLOVESA ZAZNÍVAT A ZACHVÍVAT SE, VYTVOŘENÁ OD DOKONAVÝCH SLOVES ZAZNÍT A ZACHVĚT SE (Z VĚŽE ZAZNÍVÁ HLU-BOKÝ HLAS ZVONU. PAVUČINA SE VE VÁNKU LEHCE ZACHVÍVÁ.):

Co je na těchto nedokonavých slovesech zvláštní, neobvyklé, výjimečné? Jejich dokonavé protějšky *zaznít* a *zachvět se* patří k tzv. kvantovacím slovesům, k nimž náležejí např. také slovesa *zapískat, zatroubit, zahlaholit, zakašlat, zamávat, zatřást se, zavravorat, zaštekát, zamrkat, zazářit* atd. Od právě uvedených dokonavých sloves se netvoří slovesa nedokonavá a to platí o naprosté většině kvantovacích sloves (**zapískávat, *zatrubovat, *zahlaholovat, *zakašlávat, *zamávávat, *zatřásat se, *zavravorávat, *zaštekávat, *zamrkávat* nebo **zazařovat*). Právě v tom spočívá výjimečnost dvojic *zaznít – zaznívat* a *zachvět se – zachvívat se* (... *pak dirigent nasadí taktovku a vtom přes zed' zaznívá ryčný kvapík*). (SYN2000) *Tohle nebylo*

žádné polovičaté jaro; celý ostrov se jím zachvíval, jako kdyby někdo udeřil mocný, poplašný akord. (SYN2000).

SLOVESA STÁVAT, MÍVAT, BÝVAT A JEŠTĚ NĚKOLIK DALŠÍCH:⁶

Slovesa tohoto typu se nazývají frekventativa nebo také slovesa násobená a jejich charakteristickým rysem je to, že vždy, nutně (při každém užití) vyjadřují vícenásobné, opakované uskutečnění děje či stavu (*Čekával na ni u kapličky = čekal + čekal + čekal ... Sedávali na lavičce v parku = seděli + seděli + seděli ... Vařivala nám svíčkovou = u-/vařila + u-/vařila + u-/vařila ... Velikonoce jsme slavili křesťansky = slavili jsme + slavili jsme + slavili jsme*). Slovesa *stávat, mívat, bývat* (a ještě několik dalších) jsou výjimečná tím, že někdy vícenásobnost, opakovanost nevyjadřují: *V těchto místech stával rodný dům J. Š. Kubína nar. 7. října 1864 spisovatele;⁷ Také jsme kdysi mívali vlčáka, Dana; Býval to můj kamarád, ale už není; člověka ..., který také ke mně přistoupil, a jehož jsem již dříve znával podle jména.*⁸ Naprostá většina frekventativ pokaždé (při každém svém užití) vyjadřuje (pokud jde o préteritum) jednak opakovanost, jednak vzdálenou/vzdálenější minulost. Uvedená výjimečná frekventativa však někdy mívají jen význam vzdálené/vzdálenější minulosti.

Jazykové zvláštnosti můžeme lišit i podle toho, zda je jejich existence motivována nějakým specifickým komunikačním záměrem, anebo zda tomu tak není. Tak kupř. užíváním nepravidelného *šlehačka* jistě nesledujeme nějaký specifický komunikační cíl, jeho nepravidelnost v rámci pojmenování produktů činnosti neslouží k dosahování nějakých zvláštních komunikačních efektů. Jinak je tomu u případů jako *ty kluku ušatá, ty chlape bídná* či *podruhu líná*. Jde o výjimky ze syntaktického pravidla o rodové shodě mezi substantivem a rozvíjejícím

6 Píše o nich např. také David S. Danaher (2003, s. 98n.).

7 Jde o autentické znění nápisu na desce jednoho jičínského domu.

8 Vyexcerpováno z překladu Dostojevského *Bratřů Karamazových* (Praha: Melantrich, 1929, 2. díl, s. 35; přeložil Břetislav Hůla).

adjektivem. Toto porušování pravidla je komunikačně motivované – slouží k vyjadřování expresivity, nějakého citového hnutí.

Nyní představím ještě dvě zvláštnosti. Jejich klasifikaci (na základě několika výše uvedených kritérií) ať se každý čtenář (bude-li chtít) pokusí provést sám.

PŘÍDAVNÉ JMÉNO SPASITELNÝ:

Jde o slovo odvozené od slovesa (*spasit*) pomocí přípon *-tel-* a *-n(y)*. Je tedy vytvořeno stejně (či velmi podobně) jako přídavná jména *viditelný, obhajitelný, odvolatelný, prokazatelný, napodobitelný, ovladatelný, zneužitelný, odpustitelný* atp. O takovýchto přídavných jménech říkáme, že vyjadřují tzv. potenciální (možné) zasažení dějem: řekneme-li, že je něco obhajitelné, říkáme tím, že to může být obhájeno, řekneme-li, že je něco odpustitelné, říkáme tím, že to může být odpuštěno, řekneme-li, že je něco napodobitelné, říkáme tím, že to může být napodobeno, že je možné to napodobit atp. Avšak řekne-li se (v církevním prostředí), že něco je spasitelné, neznamená to, že to může být spaseno, že je možné to spasit (nejde tedy o potenciální zasažení dějem), znamená to, že to něco aktivně vede ke spáse. Právě tím se přídavné jméno *spasitelný* ostře odlišuje od přídavných jmen jako *udržitelný, porazitelný* či *nenapravitelný*, právě v tom spočívá jeho výjimečnost. Ilustrujme si tuto skutečnost na několika příkladech z *Katechismu katolické církve* a z eucharistické modlitby: *V pravdě je důstojné a spravedlivé, dobré a spasitelné, ..., abychom ti vždycky a všude vzdávali díky; Svým naprostým souhlasem s Otcovou vůlí, se spasitelným dílem jeho Syna a s každým hnutím Ducha svatého je Panna Maria pro církev vzorem víry a lásky; Celý spasitelný vliv blahoslavené Panny na lidi ...; Proto na památku spasitelné smrti tvého Syna ...*

PŘÍDAVNÉ JMÉNO NEUVĚŘITELNÝ:

Toto adjektivum patří po formální stránce do téže třídy jako výše tematizované adjektivum *spasitelný*. Zatímco však zvláštnost, výjimečnost slova *spasitelný* náleží do oblasti slovesného rodu, přídavné jméno *neuvěřitelný* je v rámci stejně tvořených slov nepravidelné, pokud jde o vazebnost. Adjektiva na *-telný* se obvykle vytvářejí od přechodných / tranzitivních sloves neboli od sloves, o nichž platí, že

jsou v aktivním tvaru nutně doplňitelné substantivem v akuzativu a že od nich lze tvořit pasivum, přičemž denotát akuzativního komplementu je pak vyjadřován nominativem substantiva v pozici podmětu (*Volili Koudelku – Koudelka byl volen – Mohli volit Koudelku – Koudelka byl volitelný; Spočítají všechny prvky dané množiny – Všechny prvky dané množiny budou spočítány – Lze spočítat všechny prvky dané množiny – Prvky dané množiny jsou spočítatelné*).

Bylo by možné uvést dlouhou řadu pravidelně utvořených odvozenin, kupř. *nespočítatelný, (vy)řešitelný, neporazitelný, zvládnutelný, vykonatelný* (předběžné opatření), *(ne)odpustitelný, (ne)pozorovatelný, napustitelný a vypustitelný, vyléčitelný, nenapravitelný* atp. (*spočítat / (vy)řešit / porazit / zvládnout / vykonat / (ne)odpustit / pozorovat koho/co*). Do této skupiny však nepatří v nadpisu uvedené adjektivum *neuvěřitelný*, a to proto, že sloveso *uvěřit* není nutně doplňitelné akuzativem, ale dativem (*uvěřit komu/čemu*). Ještě je namístě uvést, že *neuvěřitelný* rozhodně není jedinou výjimkou ve skupině adjektiv na *-telný*; výjimečné je třeba i *neodolatelný* (*neodolat komu/čemu*). Jedinečnost výjimky z nějakého pravidla je možné považovat za jev zcela výjimečný, ne-li vyloučený.

4. DVA DOTAKY:

DRÁŽDIVÉ DÍTĚ A JINÉ RODOVÉ ZVLÁŠTNOSTI:

Proč rodové a proč zvláštnosti? A jak s tím souvisí dráždivé dítě a co (či spíše kdo) to je?

Přídavné jméno *rodový* odkazuje ke gramatické kategorii slovesného rodu, jejíž podstatou je (jen zhruba řečeno) rozlišování mezi aktivní (činnou) a pasivní (trpnou) účastí někoho/něčeho na nějakém ději. Aktivní, činné slovesné tvary ve větách *Pavel pronásleduje / kárá / holí Petra* nás informují o tom, že ten, kdo je vyjádřen podmětem, tedy Pavel, je činitelem daného děje. Kdybychom aktivní tvary nahradili pasivními, trpnými, rázem by se stal z osoby vyjádřené podmětem, z Pavla, (pasivní) objekt příslušného děje: *Pavel je pronásledován / kárán / holen (Petrem)*. Rodové rozdíly (aktivnost versus pasivnost) ovšem nevyjadřují jen určité slovesné tvary (*češu, chválíš, podporuje* versus *jsem česán, jsi chválen*,

je *podporován*), ale např. také adjektiva, která jsou ze sloves vytvořena. Tak kupř. slova *pustošící* a *pustošivý (národ)* signalizují, že to, co je vyjádřeno rozvíjeným podstatným jménem, tedy národ, je činitelem daného děje; zatímco slovo *pustošený (národ)* znamená, že rozvíjené substantivum vyjadřuje objekt příslušného děje. Tolik tedy k přítomnosti adjektiva *rodový* v nadpisu oddílu.

Slovo *zvláštnosti* je tam prostě proto, že spojení *dráždivé dítě* je ve vztahu ke kategorii slovesného rodu zvláštností, výjimkou. Právě tak souvisí *dráždivé dítě* se slovesným rodem.

Proč je *dráždivé dítě* rodovou zvláštností:

Adjektiva tvořená ze sloves příponou *-(i)vý / -(a)vý* jsou aktivní; říkají, že to, co je označeno rozvíjeným substantivem, je v aktivním vztahu k příslušnému ději: *snaživý člověk* = člověk, který se snaží; *zlobivé dítě* = dítě, které zlobí; *léčivá látka* = látka, která léčí; *ničivá bouře* = bouře, která ničí; *žebravý mnich* = mnich, který žebrá; *zkoumavý člověk* = člověk, který zkoumá; *hloubavý chlapec* = chlapec, který hloubá; *hádavá žena* = žena, která se hádá; *váhavý střelec* = střelec, který váhá; *drtivý tlak*, *rušivý zvuk*, *hojivá mast*, *šetřivý člověk*, *mstivý muž*, *povídavá sousekka*, *hravé kotě*; *plápolavý*, *tvořivý*, *chladivý*, *konejšivý*, *smavý*, *žravý*, *koumavý*.

To, že je *dráždivé dítě* v rámci těchto adjektiv výjimkou, bude zřejmé, jakmile napíšu, o co jde. (Předpokládám, že pro většinu čtenářů jde o pojem neznámý, tak jako donedávna i pro mě.) Je to pojem z oblasti dětské medicíny/psychologie/neurologie a bývá popisován asi takto: dráždivé jsou ty děti, u nichž se nezralost nervového systému projevuje větší dráždivostí/reakcí na podněty. Dráždivé dítě tedy není dítě, které by nějak dráždilo (např. křikem) své okolí, jak by to odpovídalo aktivnímu významu adjektiv s *-(i)vý / -(a)vý*, ale právě naopak: je to dítě, které lze snadno podráždit, které je snadno podrážditelné, které je (trpným) objektem daného děje.

Dráždivé dítě tedy není jako *dráždivé jídlo* neboli jídlo, které dráždí lidské útroby. Z toho je zřejmé, že adjektivum *dráždivý* není výjimečné pokaždé – jsou konstrukce, v nichž je ho užito v souladu s prototypickým významem adjektiv

na -vý, jako třeba ve větě *Muleta je pro býka dráždivá* nebo ve spojení *dráždivá vůně*. *Dráždivé dítě* je spíše jako *dráždivý tračník*, poněvadž ten je snadno podrážditelný.

Také je namístě dodat, že *dráždivý* rozhodně není mezi adjektivy na -vý výjimkou jedinou: kupř. *dotýkavý člověk* není ten, kdo by se někoho/něčeho dotýkal, ale ten, koho se leccos dotkne.

Pohotový čtenář by mohl namítnout, že celá věc není tak jednoduchá a jasná, jak jsem tu napsal. A měl by pravdu. Tak třeba *klátivá chůze* jistě není chůze, která se klátí anebo *cesty toulavý* určitě nejsou cesty, které by se toulaly (toulá se *toulavý kotě*). A takových případů lze nalézt řadu. Takže jakoupak je *dráždivé dítě* (v rámci adjektiv na -(i)vý / -(a)vý) výjimkou, pokud jde o (ne)aktivní/(ne)činitelskou účast rozvíjeného substantiva na ději? Přestože je možné vznášet vůči napsanému řadu (nikoli nerelevantních) námitek, mohu čtenáře ujistit, že obsah článku je svou podstatou v pořádku.

Konečně slovo *jiné* v nadpisu oddílu říká, že své výjimky mají i jiné skupiny slov vyjadřujících slovesný rod. Vezměme adjektiva s *-telný*, jejichž prototypickým významem je tzv. trpná možnost, což znamená, že nás informují o tom, že to, co je vyjádřeno rozvíjeným substantivem, může být objektem příslušného děje: *nahraditelný člověk* = člověk, který může být nahrazen; *převychovatelný zločinec* = zločinec, kterého lze převychovat; *léčitelná nemoc*, *naučitelná látka* nebo *omyvatelný povrch*. To však neplatí o adjektivech *spasitelný* a *potěšitelný*, neboť jejich význam je aktivní, a tedy opačný: *spasitelný čin* = *spásný čin* (vedoucí ke spáse), *potěšitelná zpráva* = *potěšující zpráva* (zpráva, která potěší).

OD KTERÉHO SLOVESA NELZE VYTVOŘIT PŘECHODNÍK?:

Před časem se mě jeden zvědavý docent matematiky – zjistiť, že pracuji v Ústavu pro jazyk český – zeptal, existuje-li v češtině sloveso, od něhož nelze vytvořit přechodník. Dotazoval se na to prý i v jazykové poradně našeho ústavu a bylo mu řečeno zhruba to, že přechodník je dnes už prostředkem neživým, řekněme umělým, ale teoreticky je možné ho vytvořit – podle příslušných pravidel – od kteréhokoli slovesa. Aniž bych se nad nastolenou otázkou nějak hlouběji zamyslel, řekl

jsem, že odpověď jazykové poradny je asi v pořádku, že u prostředku tak umělého, jako je přechodník, je dosti obtížné či problematické klást otázku (ne)možnosti tvoření, ale že teoreticky asi opravdu nic nebrání tomu, aby byl – na základě daných pravidel – vytvořen od kteréhokoli slovesa. Později jsem se však nad danou problematikou ještě zamyslel, a došel jsem přece jen k poněkud jinému závěru.

Nejprve si představme či připomeňme (alespoň zhruba) pravidla tvoření a užívání přechodníků neboli transgresivů:

1. Od sloves nedokonavých se vytváří tzv. přechodník přítomný. Tvoří se od té podoby slovesného kmene, která je přítomná v 3. osobě množného čísla přítomného času: *oni dělají / pracují / prosí / nesou / tisknou*, a to připojením přípon *-e, -íc, -íce* nebo *-a, -ouc, -ouce*: *dělaje, dělajíc, dělajíce; pracuje, pracujíc, pracujíce; prose, prosíc, prosíce* – *nesa, nesouc, nesouce; tiskna, tisknouc, tisknouce*.
2. Od sloves dokonavých se vytváří tzv. přechodník minulý. Tvoří se od kmene minulého, kupř. *udělal / propracoval / poprosil / přinesl*, a to připojením přípon *-v, -vši, -vše* nebo *-O, -ši, -še*: *udělav, udělavši, udělavše; propracovav, propracovavši, propracovavše; poprosiv, poprosivši, poprosivše* – *přines, přinesši, přinesše*.

Toto byla pravidla tvoření přechodníků, následuje pravidlo pro jejich užívání:

3. Konatel děje vyjádřeného přechodníkovým tvarem musí být totožný s konatelem děje určitého slovesa nebo jinak řečeno: s konatelem vyjádřeným podmětem dané věty.

Příklady:

Svatopluk psal tu strofu celou noc, popíjeje kávu a kouře doutníky = *Když psal Svato-
pluk tu strofu, popíjel (Svatopluk) kávu a kouřil (Svatopluk) doutníky.*

Zapáliv si cigáro Operas, šel navštívit souseda Sedláčka = Když si (Josef) zapálil cigáro, šel (Josef) navštívit souseda.

Není možné třeba *Dopiv druhé pivo, dostavili se jeho přátelé; protože konatel slovesa *dopít* a konatel slovesa *dostavit se* nejsou totožní.

Několik dalších (tentokrát autentických) příkladů:

1) Odcházejíce na prázdniny domů na venkov, zamlouvali si (mládenci) zase svůj milý pokojík napříště a zanechávali v něm i svůj skrovný nábyteček. 2) Samy majíce děti, věděly (paničky), čeho mládež potřebuje ... 3) Nuže třicetiletý ten úředník, ať státní či soukromý, zakládaje vlastní domácnost, najímal bytek o dvou světnicích s kuchyní. 4) Rodinné album trávil osamělý život na stolku ve studeném saloně celé neděle, očekávajíc nějakou návštěvu, aby se ze svého ztrnutí vzpamatovalo. 5) Ale nejčastěji se do nich zadívala mladá majetnice sama, zalétajíc myšlenkami v budoucnost, spřádajíc klamné sny o štěstí. (vše z pera Ignáta Herrmanna) 6) Tu i jinoch se obrátil k biskupovi a, pokloniv se mu, s tváří pyšnou ho provázel domů. 7) Skončiv modlitbu, zvolal (první z odcházejících) hlasem velikým. (od Jaroslava Durycha) 8) Chasa poklekla vedle něho pomodlivši se s ním, pak všickni vstali, a přistoupivše jeden po druhém k mlynářce, pravice jí podali. (od Karolíny Světlé) 9) Kolik bylo už těch, kteří opustili otce, matku i vlast a, pohřbivše sebe nejen ve třech, nýbrž i ve čtyřech slibech, šli do této země sloužit tomuto lidu! (od Jaroslava Durycha)

Poté, co byla formulována tři základní pravidla tvoření a užívání přechodníků, je čas vrátit se k pěknému dotazu páně docentovu: Zná čeština slovesa, od nichž nelze tvořit tvary přechodníku? Za účelem jeho úspěšného zodpovězení bude myslím vhodné přeformulovat ho právě s ohledem na daná pravidla. Zkusme se zeptat takto: Má čeština slovesa, která z nějakého důvodu nejsou disponována k tomu, aby vyhověla daným pravidlům, k tomu, aby uspokojila některou z položek/částí jednotlivých pravidel?

Tak např. požadavky vidové nejsou překážkou pro žádné sloveso, protože všechna slovesa jsou alespoň jednoho vidu – není slovesa, které by nebylo ani

dokonavé, ani nedokonavé. Při postupném procházení jednotlivých částí oněch tří pravidel však nutně narazíme i na pasáže (výše jsou začervěné), z nichž plyne, že A) základem pro tvoření přechodníkových tvarů od nedokonavých sloves je 3. osoba množného čísla (*dělají + e = dělají*) a B) děj vyjadřovaný přechodníkem musí mít nějakého konatele. V případě těchto dvou pasáží je tedy namístě (v souladu s otázkou, kterou tu řešíme) se ptát, zda existují slovesa, která nemají tvar 3. osoby množného čísla, a zda existují slovesa, jejichž děj nemá (nebo alespoň v naprosté většině případů nemá) svého konatele. Zjistíme, že taková slovesa opravdu existují – kupř. *pršet, zapršet, poprchávat, rozpršet se, mrholit, krápat, mžít, sněžit, hřmět, zahřmět, blýskat se, svítat, stmívat se, smrákat se, mrznout*.

Uvedená slovesa zakládají tzv. bezpodmětové věty, jako např. *Prší už dlouho, Hustě sněží, Právě zahřmělo, Blýská se, Mrholí, Právě svítá, Trochu zapršelo* (nemůžeme se zeptat *Kdo/co prší?* nebo *Kdo/co zahřmělo?*). Věty bez podmětu zakládají proto, že jimi označovaný děj nemá svého konatele, zatímco podmět je větný člen sloužící (ve větách s aktivním slovesným tvarem) právě k vyjadřování konatele, předpokládá nějakého konatele. (Tato formulace je v pořádku, třebaže jsou dnes už dávno dostatečně známy příčiny neboli „konatelé“ daných meteorologických jevů.) Jelikož tato slovesa nemají konatele vyjádřitelného podmětem, objevují se pouze v neutrálních tvarech 3. osoby jednotného čísla středního rodu (*pršelo, prší, bude pršet, blýská se*, a ne třeba **pršel, *pršíte, *budu pršet, *blýskají se*). Vidíme tedy, že oba jevy, obě příčiny nemožnosti tvořit přechodník – 1) nepřítomnost konatele a 2) netvoření 3. osoby plurálu – spolu úzce souvisí, přičemž příčina druhá je dána příčinou první.

Své dosavadní uvažování o dané problematice můžeme tedy zakončit touto formulací: I kdyby dnes byly přechodníky živým, uzuálním jazykovým prostředkem, jehož tvoření a užívání by se řídilo výše uvedenými pravidly, rozhodně by se nevytvářely věty jako např. **Vytrvale pršelo občas zahřměvši, *Blýskalo se hřmíc* nebo **Pršelo mrznouc*.

Když jsem tento text dopsal až sem, uvědomil jsem si ještě jednu věc: Přechodníky vyjadřovaly (popř. ještě vyjadřují) téměř výhradně děje s životnými konately – z toho plyne, že transgresivy lze stěží vytvářet také od sloves, která

předpokládají konatele neživotného: kupř. *Natékalý mu nohy, velmi ho přitom bolíce; Gumička zteřevši praskla* nebo *Už hodně zvětravši, stalo se to pivo nepoživatelným*.

Občasné přechodníkové vyjádření děje s konatelem neživotným dokládá výše uvedené Herrmannovo souvětí s rodinným albem očekávajícím nějakou návštěvu nebo také toto souvětí od Jaroslava Durycha: Tam před hradbami, jež zarostly bylím, hnily usýchající tučné rostliny bodlinaté a úzkými ulicemi, jež zdaleka páchly kvasem, čoudem a nečistotou, se vcházelo na náměstí velmi skrovná.

Cílem tohoto textu bylo jednak stručně a srozumitelně představit problematiku jazykových pravidel a nepravidelností, jednak ukázat, že se jazykověda nezabývá (jak si mnozí myslí) jen otázkami pravopisnými (kupř. psaním *i* a *y*), popř. otázkami jazykové správnosti/nesprávnosti (*holící*, nebo *holící strojek?*), třebaže i tyto otázky patří do kompetence jazykovědy a jsou důležité.

Seznam použité literatury:

BONDARKO, A. V. – BULANIN, L. L. (1972): *Russkij glagol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

DANAHER, D. S. The Semantics and Discourse Function of Habitual-Iterative Verbs in Contemporary Czech. LINCOM EUROPA, 2003.

DANEŠ, Fr. – HLAVSA, Z. (1987): *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.

DOČEKAL, M. (2009): Dvojitá prefixace a sémantika sloves pohybu. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 327–341.

Encyklopedický slovník češtiny (2002). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

FRIED, M. (2007): A Frame Semantic account of morphosemantic change: the case of Old Czech věřící. In: Divjak, D. – Kochanska, A. (eds.): *Cognitive paths into the Slavic domain*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 283–315.

FRIED, M. (2012): *Nebyl věřící jako věřící*: drobná sonda do jedné transpoziční kategorie ve staré češtině. In P. Nejedlý and M. vajdlová (eds.), *Cesta slov*, 63–74.

GREPL, M. (2011): *Jak dál v syntaxi*. Brno: Host.

HAVRÁNEK, B. (1928, 1937): *Genera verbi v slovanských jazycích*, sv. I, II. Královská česká společnost nauk, Praha.

HUDOUSKOVÁ, A. (2009): Dvě funkce klitiky se: různé, a přece stejné. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 295–304.

ISAČENKO, A. V. (1960a): Slovesný vid, slovesná akce a obecný charakter slovesného děje. *Slovo a slovesnost*, 21, s. 9–16.

ISAČENKO, A. V. (1960b): *Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavlennii s slovackim*, Morfologia, II. Bratislava.

JANOČKOVÁ, N. (2004): Tretia tvár distributívnosti. In: *Varia XI. Zborník materiálův z XI. kolokvia mladých jazykovedcov (Spišská Nová Ves 28. – 30.11. 2001)*.

JELÍNEK, M. (2003): Transpoziční verbální adjektiva aktivní. *LINGUISTICA BRUNENSIA*, s. 113–123.

KARLÍK, P. (1999): Reflexiva v češtině. In: E. Rusínová (ed.), *Přednášky a besedy z XXXII. běhu LŠSS*. FF MU, Brno, s. 44–52.

KARLÍK, P. (2000): Hypotéza modifikované valenční teorie. *Slovo a sloves-*

nost, 61, s. 170–189.

KARLÍK, P. (2003): K vnitřní struktuře českých participií. *LINGUISTICA BRUNENSIA*, s. 133–145.

KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. – VESELKOVÁ, J. (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha.

KOMÁREK, M. (2001): Několik poznámek k Reflexi reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 207–209.

KOMÁREK, M. (2006a): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.

KOMÁREK, M. (2006b): Rozšíření a stabilizace distributiv typu *povyhazovat* ve spisovné češtině. In: *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.

KOPEČNÝ, Fr. (1954): Passivum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: *Studie a práce lingvistické I*. Nakladatelství ČSAV, Praha, s. 224–247.

KOPEČNÝ, Fr. (1962): *Slovesný vid v češtině*. Praha: ČSAV.

KŘÍŽKOVÁ, H. (1958): Několik poznámek k distributivnosti v ruštině a češtině. *Ruský jazyk*, 9.

OLIVA, K. (2000): Hovory k *sobě/si/sebe/se*. In: *Čeština – univerzália a specifika 2*, Brno, s. 167–171.

OLIVA, K. (2001): Reflexe reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 200–207.

PANEVOVÁ, J. (2001): Problémy reflexivního zájmena v češtině. In: *Přednášky z XLIV. běhu LŠSS*, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Praha, s. 81–88.

PECIAR, Š. (1962): Distributívne slovesá v slovenčině. *Slovenská reč*, 6.

Příruční slovník jazyka českého. Díl IV. Část 1. (1941–1943). Praha: Školní nakladatelství.

SEKANINOVÁ, E. (1968): Prefixálne vyjadrenie distributívnosti deja v slovenčině a ruštině. In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha: Academia.

SEKANINOVÁ, E. (1980): *Sémantická analýza predponového slovesa v ruštině a slovenčině*. Bratislava: Veda.

ŠLOSAR, D. (1981): *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

ŠLOSAR, D. (1986): Slovo tvorba. In: LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J., *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, s. 251–340..

ŠLOSAR, D. (2003): Slovo tvorba. In: P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová (eds.),

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 109–225.

TRÁVNÍČEK, Fr. (1951): *Mluvnice spisovné češtiny II*. Praha: Slovanské nakladatelství.

TRÁVNÍČEK, Fr. (1942): O jazykové správnosti. In HAVRÁNEK, B. – MUKAŘOVSKÝ, J. (eds.): *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Vydavatelstvo Družstevní práce.

VÁŽNÝ, V. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 1. část Skloňování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.

VEČERKA, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Univerzita Palackého v Olomouci. Praha – Olomouc: Euroslavica, 2006.

VESELOVSKÁ, L. (2001): K analýze českých deverbálních substantiv. In: *Čeština – univerzálie a specifika 3*, Masarykova univerzita v Brně, Brno, s. 11–27.

Resumé

V každé z pěti kapitol jsem se snažil přispět alespoň něčím novým k tematizované problematice. Své závěry uvedu po kapitolách a pouze výběrově.

V první kapitole rozdělují prvky množiny exhaustiv do tří skupin podle jejich vztahu k významovému rysu usmrcení sémantického participantu děje: 1. slovesa, která mají tento význam vždy, při každém užití (*ubodat, uškrtit*); 2. slovesa, která někdy vyjadřují usmrcení, někdy jen vyčerpání účastníka děje (*uštvat, utancovat*) a 3. slovesa, která smrt subjektu či objektu děje ve skutečnosti nikdy nevyjadřují, označují je jako exhaustiva nadsázková (*umanifestovat se, uzvonit se*). Dále představuji klasifikaci základových sloves exhaustiv podle toho, do jaké míry evokují představu smrti sémantického účastníka děje. Krajní póly reprezentují tyto dvě skupiny: 1. slovesa, u nichž je sám usmrcení považovatelný za integrální součást jejich významové struktury (*topit, tonout, škrtit*) a 2. slovesa, u nichž je míra evokování smrti nulová (*chodit, zvonit, manifestovat*). Jen z části se potvrdila následující hypotéza: Čím více navozuje fundující sloveso představu smrti sémantického participantu děje, tím častěji má dokonavá exhaustivní odvozenina význam dosažení závěrové situace usmrcení (v nesouladu jsou např. případy *bít* → *ubít* či *pít* → *upít se*). Pouze částečně se potvrdila také tato hypotéza: Čím více fundující sloveso navozuje představu smrti subjektu či objektu děje, tím méně často se k danému exhaustivnímu prefigátu přitváří sekundární imperfektivum (v nesouladu je kupř. případ *kamenovat* → *ukamenovat* → *ukamenovávat*). Zcela se potvrdila tato hypotéza: Čím častěji vyjadřuje dokonavé exhaustivum význam usmrcení, tím méně často je rozvito předložkovým spojením *k smrti* (**utopit k smrti, *uškrtit k smrti* vs. *upsat se k smrti, utancovat k smrti*).

V druhé kapitole docházím k závěru, že příčinou spíše jen výjimečného přitváření nových podílných sloves není ani tak případný vznik homonymie (*povytažovat tahák z penálu* vs. *povytažovat všechny rajčatové keřiky*), jako mnohem spíše to, že význam posobnosti mohou (bezpříznakově a za pomoci kontextu či konsituace) bez problémů vyjadřovat i perfektiva, jejichž sekundární

imperpektiva by mohla fundovat distributivní slovesa (*Rozdal jim papíry* vs. *Porozdával jim papíry*). Dále dospívám k závěru, že příčina silného tendování podílných sloves k perfektivnosti tantum netkví v sémantice, ve významu distributivnosti, ale především v tom, že význam směřování k závěrové situaci postupného děje mohou (bezpříznakově a za pomoci kontextu či konsituace) bez problémů vyjadřovat i sekundární imperfektiva, která přicházejí v úvahu jako základy distributivních prefigátů (*Zhasíná všechna světla* vs. **Pozhasínává všechna světla*).

Ve třetí kapitole podrobuji kritice některé argumenty, které byly předloženy ve prospěch / v neprospěch tvrzení, že v současné češtině existuje akuzativní *se*. Také uvádím několik vlastních argumentů, které velmi zpravděpodobňují oprávněnost názoru, že akuzativní *se* v dnešní češtině neexistuje. Za zmínku stojí též pasáž, v níž ukazuji, že v současné češtině lze nalézt i takové *se*, o němž lze uvažovat jako o genitivním za týchž podmínek, za nichž má smysl klást otázku existence *se* akuzativního (*Už se mam plný zuby*).

Závěrem čtvrté kapitoly je (mimo jiné) zjištění, že míru přechodu verbálních adjektiv na *-ící/-oucí* z paradigmatu slovesa směrem k slovnímu druhu substantivum nelze testovat jen na základě morfologických, slovtvorných a syntaktických vlastností dané jednotky, ale je třeba přihlížet také k frekvenci.

V kapitole páté představuji klasifikaci výjimek z morfologických, slovtvorných a syntaktických pravidel a v některých případech se pokouším i o zformulování jejich příčin.

JMENNÝ REJSTŘÍK

- BONDARKO, A. V. 7, 11, 22
BULANIN, L. L. 14, 67, 98
DANAHER, D. S. 58, 98
DANĚŠ, Fr. 64, 68
DOČEKAL, M. 5–6, 12, 14–15, 19–22
FRIED, M. 31–32, 36
GREPL, M. 9, 11–12, 16, 60–61
HAVRÁNEK, B. 80–82
HLAVSA, Z. 28, 79, 82
HUDOUSKOVÁ, A. 45
ISAČENKO, A. V. 96, 101, 115
JANOČKOVÁ, N. 84, 100, 101
JELÍNEK, M. 22–23, 33, 79, 84
KARLÍK, P. 50, 60
KOMÁREK, M. 29, 67, 90
KOPEČNÝ, Fr. 101, 110
KOŘENSKÝ, J. 6, 11, 40, 67–72
KŘÍŽKOVÁ, H. 80–81, 83, 85, 92
OLIVA, K. 64–65
PANEVOVÁ, J. 12–13, 60
PECIAR, Š. 79
PETR, J. 31, 35, 46–47
SEKANINOVÁ, E. 68–69, 72, 74–75, 91
ŠLOSAR, D. 36–39, 41–42
TRÁVNÍČEK, Fr. 6–7, 11, 13–17
VÁŽNÝ, V. 13, 32, 35–39
VEČERKA, R. 37–38, 41–43
VESELKOVÁ, J. 10–11, 83
VESELOVSKÁ, L. 31–32, 36, 43, 56, 59

Věcný rejstřík:

A

abstraktum 69, 100
 adjektivum doplňkové 55, 89, 104
 adjektivum jakostní 56, 89
 adjektivum kongruentní 78, 85, 97, 100
 adjektivum neflektované 44, 55, 86–89
 adjektivum nekongruentní 28, 79, 80, 100
 adjektivum účelové 8, 10, 74, 97
 adjektivum verbální 14, 98
 adjektivum vztahové 57, 99
 adverbium 47–49, 53, 99
 adverbium způsobové 83–84, 98, 101
 afix 9, 11–12, 16, 60–61, 73
 agens 32, 39, 43
 aktivnost 80, 82, 84–85, 94–95
 akuzativ 19, 88, 90
 akuzativ příklonný 27, 29–30, 77, 94
 akuzativnost 7, 11, 22
 atrakce 15–17, 48, 75
 atribut 15–16, 39, 43, 64–65

B

bližkost významová 19, 50, 73

C

cirkumstantivum 10, 22

Č

čas přítomný 34, 36, 55
 částice 11, 25, 30, 40, 57, 60
 činitel děje 89, 95, 102
 číslo 12, 18, 25
 číslo jednotné 30, 38
 číslo množné 30, 39
 člen větný 99, 102

členění větné aktuální 22, 28

D

defektivnost vidová 55, 60, 72
 děj bezděčný 36–39, 41–42, 60–61
 děj konkrétní 69–70, 75, 84, 97–98, 101
 děj mutační 13, 21, 88, 90
 děj neaktuální 32, 39, 43
 děj nezáměrný 84, 87, 97, 100
 děj opakovaný 5, 31–36, 43–44
 děj záměrný 7, 11, 22
 denotát 5, 12–23, 25, 30, 64–65, 80–83, 99
 derivát 2, 84, 85–92, 94–95
 derivát předponový 27, 29–30, 77, 94
 distributivnost 15, 17, 22–23
 distributivum 10–11, 83
 distributivum charakterizované 29–30, 37, 60, 65, 69–71, 73, 92–93
 distributivum necharakterizované 28, 49, 51, 53, 67, 82
 distributivum objektové 53
 distributivum subjektové 54
 doplněk 66, 72
 doplněk objektový 73, 80
 doplnění levovalenční 74
 doplnění pravovalenční 74
 druh slovní 5, 10, 16, 23, 29–30, 37, 60, 65, 69–71, 73, 92–93
 dvojice vidová 7, 84, 94, 100

E

ekonomie jazyková 82, 89
 elipsa 54, 63
 excerptce 36, 42, 58, 60
 exhaustivnost 5, 12–13, 17, 19, 48, 50, 52
 exhaustivum 6, 11, 40, 67–72
 exhaustivum hyperbolické 24, 46, 58

exhaustivum nadsázkové 69–71,
73, 92–93

expresivita 32, 39, 43

F

faktivnost 36–39, 41–42, 60–61

femininum 5–7, 20, 31, 35, 46–47

foném 6–7, 11, 13–17, 31, 62, 68

forma 23, 27–28, 33

forma akuzativní 6, 55–57,
59–65, 83, 100

forma dativní 55–57, 59–65

forma nepřízvučná 14, 16–18, 20,
52–53, 81, 89

forma pádová 6–7, 29, 44, 67–69,
76, 78, 92

forma (znaková) slovnědruhová 7,
13, 21–22, 31–34, 40–41

formant slovtvorný 12, 23–24, 69

formant slovtvorný volný 6,
55–57, 59–65

frekvence 11–12, 14, 18, 22, 29,
31–32, 67

frekvence absolutní 44, 46, 48–
49, 51–54, 56, 59, 61

frekventativum 10, 16, 23, 29–30,
37, 60, 65, 69–71, 73, 92–93

funkce 5–6, 19–22, 67

funkce syntaktická 5–6, 19–22, 67

funkce syntaktická atributivní 13,
32, 35–39, 55, 59, 64

funkce syntaktická primární 36–
39, 41–42, 60–61

funkce syntaktická sekundární
5–7, 20, 31, 35, 46–47, 67, 79–80, 97–100

funkce syntaktická terciární 5–7,
20, 31, 35, 46–47

funkce větněčlenská 79–80

futurum opisné 82, 87, 90

G

genitiv 36–39, 41–42, 60–61

gradace 8–9, 51

gramatika generativní transformační
52, 80

H

homonymie/homonymnost 32, 36

hromadnost 40

hyperboličnost 11, 30

I

imperfektivum 67–69, 73–75

imperfektivum sekundární 73–76

infinitiv 5–6, 19–22, 67

indikátor frekvenční 45, 52

indikátor slovtvorný 22, 28, 32, 35

indikátor syntaktický 25, 49, 67, 70,
85, 90

intenzita děje 93–95

introspekce 29–30, 41, 44, 56,
83–84

iterativum 29–30, 37, 60, 65

J

jádro výpovědi 29, 34, 36–38,
40–41, 44

jazyk přirozený 46, 51, 53, 56, 81–8

jazyk umělý 11, 18–20, 29–30

jednotka jazyková 8, 70–72, 74–75

jednotka znaková 72, 74–75

jednovidovost 11–12, 16, 23, 27,
29–30

jméno podstatné 31–32,
36, 58–59

jméno podstatné hromadné
36, 58–59

jméno přídavné 6, 37–38, 40, 56,
60–63, 77, 93

K

kategorie gramatická 5–6, 12,
14–15, 19–22

klitikon 52, 60
 klitikon reflexivní 53, 59, 61
 kmen minulý 31, 45, 55, 67,
 kmen slovesný 45, 56, 63, 70
 kolektivnost 58
 kolektivum 89, 100, 105
 komplement 53
 komplement objektový 59, 63
 komplement subjektový 60, 65
 komunikát oficiální 12
 komunikát veřejný 14
 komunikace 11, 15, 22, 25
 konatel děje 7, 36, 57–58, 100
 konatel děje neživotný 57–58, 100
 konatel děje životný 57–58, 100,
 105
 koncovka 35, 60, 99
 koncovka pádová 60
 koncovka vokativní 62, 68
 kondicionál 35, 60, 99
 konkurence jazykových prostředků
 59
 konkurent 19, 24, 53, 80, 82–83,
 86–90
 konsituace 8, 11, 30, 44, 50
 konstrukce kauzativní 6, 11, 40,
 67–72
 kontext 93–95
 koordinace 69–70, 75, 84, 97–98,
 101
 kopredikát 7, 20, 31, 35, 46–47
 koreference 9, 50, 73
 korelace vidová 39, 43, 64–65
 korelát nedokonavý 31–32, 36,
 43, 56, 59
 korpus 19–20, 28, 31, 46, 48–49,
 51–53, 61, 68, 76, 80–81, 83, 85, 92, 99
 kořen 5, 31–36, 43–44
 kumulativum 10, 16, 23, 29–30, 37, 60
 kvantifikátor 82, 84, 85–92, 94–96

L

lemma 6, 48, 61
 lexikum 23, 24, 38–39, 41, 43, 62, 70

M

maskulinum 12, 22, 34, 52
 maskulinum životné 22, 25
 médium 99, 105
 morfém 74, 77, 87
 morfém reflexivní 75
 morfém slootovorný volný 76
 morfém slootovorný distantní 79
 morfém zvratný 85, 87
 morfosyntax 90, 94
 možnost trpná 29
 mutace 31–32, 36, 43, 56, 59
 mutačnost 30, 48, 51–53

N

následnost 14, 17–18
 násobenost 15–17, 48, 75
 negramatičnost 28, 58, 79–80, 82
 nekongruence/nekongruentnost 11,
 68, 71
 nekongruence pádová 6, 12,
 14–15, 18–19
 nepárovost vidová 5–6, 19–22,
 67
 nepravidelnost jazyková 6, 11,
 40, 67–72
 neshoda 69, 72
 neúčast na vidové korelaci 5–7,
 20, 31, 35, 46–47
 neutrum 25, 30, 69
 neuzuálnost 30, 39, 65
 nominativ 36–39, 41–42, 60–61
 noremnost 16
 norma 22

O
 objekt 25, 69
 objekt nepřímý 70, 76
 objekt přímý 71, 77

- odvozenina 99, 102
oficiálnost 9
ohnisko 41–43, 59–60
opakovanost 69
osoba 6, 28, 58, 79, 82, 84, 89–95
opozitnost 10
označované 11, 56, 63
- P**
- pád 21
paradigma plurálové 46–47, 67, 79–80, 97–100
paradigma singulárové 20, 31, 35, 46–47,
paradigma slovesné 35, 46–47, 67, 79–80, 97
párovost vidová 29, 36, 42
participant děje sémantický 12, 15
participium aktivní 16, 20
partikule 23, 24, 38–39, 41
pasivnost 9, 88, 90
patiens 83
perfektivita tantum 89
perfektivum 23, 33
plán jazykový 35, 62, 78, 80
plán jazykový hláskoslovný 57
plán jazykový slovtvorný 57, 60
plán jazykový syntaktický 57, 63
plán jazykový tvaroslovný 58, 65
platnost větněčlenská 11, 30, 34, 40
plurál 10, 16, 23, 29–30, 37, 60, 65, 69–71, 73
pluralita 29–30, 37, 60
podmět 29, 34, 36–38, 40–41, 44, 46, 48–49, 51–54
podmínka nutná 61, 71
podmínka postačující 72
podobnost významová 55, 58
pojmenování 5, 26, 34, 58
polysémie/polysémnost 13
posobnost 13, 21
postpozice 11, 40, 67–72, 75, 100
postupnost 67, 71, 73, 76–77
povědomí jazykové 13, 21, 88, 90
pozice syntaktická 22, 26, 39, 55, 63
pravidlo jazykové 69
predikace sekundární 89, 100
predikát 90, 96
predikát verbonominální 97, 100
prefigát 58
prefigát mutační 62
prefix 82, 84, 85–92,
prefix subsumpční 82, 84, 85–92
prefixace 6, 55, 65, 67–69, 98–100
prepozice 65, 67–69
préteritum 69, 98–100
pretext 27, 29–30, 77, 94
prézens 6, 28, 58, 79–80, 82, 84–88, 89–95
produktor 79–80, 82
projev mluvený 56, 72, 75
produktivnost 89, 99
promluva 34, 49
propozice 50, 69, 73, 79
proprium 81, 90
prostředek jazykový 17, 23
prostředek nespisovný 67, 71, 73, 76–77
profějšek nedokonavý 73, 76
profějšek reflexivní 31–36, 43–44
předložka 78, 90
předmět 54, 62, 73
předpona 19, 88, 90
předpona subsumpční 5–6, 19–22, 67
přechodník 14, 22, 31, 34
přechodník minulý 22, 30
přechodník přítomný 31, 35
příčestí činné 60
příklonka 55, 82

- přípona 98, 102
 příslušnost slovnědruhová 13
 přívlastek shodný 30, 37, 60, 65
 psanost 60
- R**
- reciprocita 19
 reflexivum 26
 reflexivum klitické 30, 32
 reflexivum příklonné 35
 reflexivum přízvuchné 37, 39
 reflexivum tantum 40
 rekce 16
 rekce akuzativní 55, 59, 61, 64–65
 rekce genitivní 5, 11, 22–24, 29–30, 41, 44, 56, 83–84
 réma 66
 respondent 90
 resufixace 96, 102
 rezultat děje 43, 59–60, 62
 rod gramatický 36–39, 41–42, 60–61
 rod jmenný 41–42
 rod slovesný 43
 rod střední 46, 48
 rod ženský 50, 57
 rozvití 69
 rys konstitutivní 68–69, 72, 74–75, 91
 rys kvantování děje 74–75, 91, 95
 rys posobnosti 24, 38–39, 41
 rys postupnosti 12–23, 25, 30
 rys sémantický 26
 rys současnosti 35, 39
 rys totálnosti 15, 26
 rys vzájemnosti 32
- S**
- samohláska 35, 42, 99
 saturativum 14, 99
 sémantika 6
 shoda 72
 shoda rodová 80
- simplicium 8, 79, 80, 100
 singulár 9, 11–12, 16, 60–61, 79
 singularita 80, 96
 situace výchozí 59
 situace závěrová 63
 skupina klitická 66, 70
 skutečnost mimojazyková 73, 75, 81–83, 92
 sloveso distributivní 65, 69
 sloveso dokonavé 70, 75, 80
 sloveso fumdující 81
 sloveso intransitivní 85, 92
 sloveso mutační 65
 sloveso kvantovací 60, 79
 sloveso násobené 85, 92, 100
 sloveso nedokonavé 101
 sloveso nereflexivní 73, 79, 82, 85, 96
 sloveso podílné 64
 sloveso podmětové 83, 87
 sloveso předmětové 88, 92, 95
 sloveso předponové 91, 97
 sloveso přechodné 72, 87
 sloveso příznakově distributivní 74, 80, 89
 sloveso reflexivní 53, 55–56, 62, 81, 84
 sloveso sémanticky reflexivní 35, 38–39, 41, 43, 91
 sloveso stavové 6, 55–57, 59–65
 sloveso tranzitivní 44, 46, 48–49, 51–54, 56, 59, 61
 sloveso základové 51–54, 56, 59
 slovní zásoba aktivní 54
 slovní zásoba pasivní 56
 slovo odvozené 89
 slovosled 12, 19, 21–22, 81, 90
 slovtvorba 7, 85, 92
 směřování k závěrové situaci 14, 16–18, 20, 52–53, 81, 89
 soubor tvarů 23, 33, 53, 79–80
 souhláska 50, 60

- spisovnost 45
 spona 89, 92
 správnost gramatická 33
 správnost jazyková 36, 40
 subjekt 44, 67–69
 subjekt hloubkový 67–69, 71–72, 74–75, 100
 substantivum 38, 40–41
 substantivum dějové 45
 substantivum elidované 47, 50, 53
 substantivum prototypické 54, 55
 substantivum verbální 48, 57
 substantivum verbi 47
 substantivum vypuštěné 50, 54
 synkretismus morfologický 36
 synkretismus pádový 38, 41
 synonymie 18
 syntagma 20, 31
 syntax 21–22, 81, 90
 systém jazyka / systém jazykový 13, 21, 27
- T**
- takt přízvukový 59–65, 83, 100
 text mluvený 25
 text psaný 27
 totalita/totálnost 47, 61
 transgresiv 25, 53
 transpozice 30, 46, 50, 60
 tvar dlouhý/delší
 tvar genitivní
 tvar krátký/kratší 5–17, 48, 75
 tvar nepřízvučný 5–17
 tvar plurálový 68, 81–83, 86
 tvar přechodníkový 89, 92, 100
 tvar příklonný 55–57, 59–65, 83, 100
 tvar přízvukový 23, 27–28, 33
 tvar silnější 12, 23–24, 69, 71
 tvar singulárový 81–82, 84–85, 90–91, 100
- tvar slovesný 22–23, 33–34, 38, 41, 46–48
 tvar slovesný aktivní 73–74, 80
 tvar slovesný činný 81, 85
 tvar slovesný pasivní 86
 tvar slovesný trpný 87, 90, 92
 tvar určitý 82
 tvar zájmenný 75
 tvoření slov 89, 95, 100
 typ skloňovací 71
- Ú**
- účast na vidové korelaci 75, 78
 účastník děje sémantický 80
 ú)částník děje neživotný 81, 83
 účastník děje životný 86
 uzuálnost 14
 úzus 22, 25, 48
 uživatel jazyka 42
- V**
- vazba syntaktická 41, 46–48, 51–52, 56, 84
 verbum 27, 29–30, 77, 94
 verbum finitum 78
 věta bezpodměťová 23, 24, 38–39, 41, 43, 62, 70
 věta vztážná 38–39, 41, 43
 vícenásobnost 45
 vid slovesný 62, 70, 89
 vokativ 68, 71
 vnímatel 44
 východisko výpovědi 48, 72, 83
 výjimka jazyková 48, 55
 výpověď 10, 74
 výpustka 5, 31, 100
 výraz jmenný 35, 42, 50
 význam gramatický 52, 65
 význam konceptuální
 význam lexikální 77, 84, 87, 97
 význam malé míry děje 85, 88
 význam nepřenesený 44, 60–62, 72

význam podílnosti 39, 41–42, 44,
60–62, 72, 77, 84, 87, 97
význam prototypický 60–61, 70,
93
význam přenesený 37, 39, 42, 60
význam vzdálené/vzdálenější minulosti
74, 80, 88
vzor 19, 28, 79, 82, 86, 88, 90–95
vzorec větný gramatický 6, 55, 63

Z

zájmennost 60
zájmeno 64
zájmeno osobní 75, 81
zájmeno osobní reflexivní 72
zájmeno reflexivní 67, 70
zájmeno zvrátané 66
základ tvarotvorný 63, 65, 68, 92
zákon jazykový 8, 14, 22, 69
záměr komunikační 47
zasazení dějem potenciální/možné
23, 45, 69, 77
změna rekce 17
způsob slovesného děje distributivní
85, 91
způsob slovesného děje exhaustivní
7, 85, 92

Gramatické studie 2.

Luboš Veselý

23. svazek Edice Qfwfq

Výkonný redaktor: Agnes Hausknotzová

Odpovědná redaktorka VUP: Jana Kreiselová

Jazyková redakce: Martina Křížová

Grafický návrh sazby: Martina Šviráková

Sazba: Lenka Pořízková

Obálka: Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

e-mail: vup@upol.cz

Olomouc, 2014

1. vydání, 108 stran

Č.z. 2014/941

ISBN 978-80-244-4347-8

Publikace je neprodejná